

# **БРЕГАЛНИЦА**

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ 1913.

**Анри Барби**

\* \* \*

# **BREGALNICA**

SRPSKO-BUGARSKI RAT 1913.

**Anri Barbi**

9497  
3595

АНРИ БАРБИ  
РАТИН ДОПИСНИК ПАРИСКОГ ЖУРНАЛА

# БРЕГАЛНИЦА

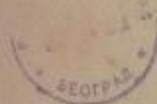
СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ 1913



БЕОГРАД, 1914  
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА С. Б. ЦВИЈАНОВИЋА

9497. II, 1913

БРЕГАЛНИЦА



Од истог писца изшло је раније:

СРБИ ПОД ЈЕДРЕНОМ, (са сликама) . . . . . цена 1-20  
СРПСКЕ ПОБЕДЕ, (са 3 плана у тексту) . . . . . цена 3—

На продажу у книжари  
С. Б. ЦВИЈАНОВИЋА — БЕОГРАД

АНРИ БАРБИ  
РАТНИ ДОПИСНИК ПАРИСКОГ ЖУРНАЛА

# БРЕГАЛНИЦА

СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ 1913

С ФРАНЦУСКОГ  
СА ПИШЧЕВИМ  
: ОДОБРЕЊЕМ :



БЕОГРАД  
ШТАМПАРИЈА САВИЋА И КОМП.  
1914.



## У В О Д

Л48.7595



Колико је само у последњој години изнеђења за стару Европу, која је била успавана и слепа пред сталним напретком балканских народа. Она их је сматрала као децу под њеним старатељством и њеном високом заштитом!

До скора у Турској и у Балканском Полуострву она је видела само пространо поље за своје финансијске операције.

Међутим време је учинило своје. Мали су порасли. С узрастом добили су и вољу да постану господари своје судбине и своје будућности. Гледstonова реч: „Балкан балканским народима“, постала је њихово правило вере.

Турска се показала немоћна да изврши фамозне реформе, којим би се поправила судбина потиштених. Турчин навикнут, од пре пет стотина година, да буде апсолутан господар раје, није хтео да се одрече својих завојевачких права, а велике силе показиваху се немоћне да измене такво стање ствари.

Како је Европа, или боље рећи Аустро-Угарска као највише заинтересована, претила да у 1912 покуша још један „оглед“, Балканци се, сада већ пунолетни, сјединише да сами реше своју судбину. Тако се роди српско-бугарско-грчко-црногорски савез.

Министар спољашњих послова у Цариграду,

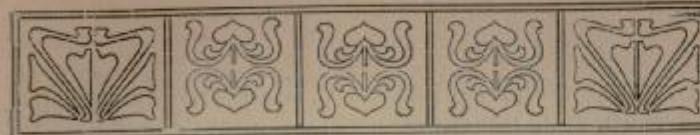
Норадунгијан ефендија, слатко се насмејао пред претњама Балканца, вољних да сами Турској на-метну реформе у Македонији. Веселост је захва-тила целу Европу кад је било речи о ултиматуму. Али су се Балканци последњи смејали.

На жалост, после победа, које задивише свет, а и њих саме, они показаше да су, и поред сво-јега узраста и дораслоти за крупна дела, још задржали код себе лакоћу и младићку без-брежност.

Србија и Бугарска отпочеше једну жалосну распру око савезног уговора, који им је уз по-беде прибавио увећање територија и поштовање Великих Сила, стварајући од њих, због њиховог јединства, нову силу с којом би се ваљало ра-чунати у европској равнотежи.

Аустро-Угарска, вазда противна зближењу, ма и економском између Србије и Бугарске, није пропустила згодну прилику да појача неспоразум између ова два народа у распри. Она стаде уз Бугарску, разметљиву са свога новога прија-јатељства.

Русија је желела да се српско-бугарски савез одржи. Петроград је наваљивао да ове две сло-венске државе решење свога спора поверје Цару као највишем судији. Обе су се стране најпре устезале, најзад су пристале на ово миролубиво решење, док један фаталан човек, *persona grata* краља Фердинанда, са пакленим планом који беше сковао, не одлучи да питање реши једним уда-рем изведенним на његов начин.



## БРЕГАДНИЦА

### Српско бугарски конфликт

Првих дана децембра 1912, пошто сам као ратни дописник *Журнала*, пратио српске борбе противу Турака, био сам се вратио у Београд. Са потписом примирја напустио сам војску која је остала на освојеном територијама, и, по дуж-ности извештача, вратио се у престоницу у тре-нутку кад се започела дипломатска битка. Ва-љало је сада и њу пратити.

Моји другови, ратни дописници на повратку из Бугарске за Француску свратише у Београд. Радо смо један другом стезали руку. Весело смо измењали своје утиске.

Што се мене тиче, ја сам био одушевљен, јер сам у Македонији живио усред једне епопеје. И нехотице правили смо поређења. Нисам крио своје дивљење према српском војнику: издрж-љивом, храбром и великодушном према побеђе-нима, тако оданом балканском савезу, а нарочито својој *браћи* Бугарима.

Њиховој браћи Бугарима!.... зацерекаше се моје колеге. Зар Срби још верују у то?....

После њихових саопштења, у место чуђења, код мене је настало запрепашћење.

Код Срба сам нашишао добар пријем, лојал-ност и искреност; моји другови казују међутим

отворено своје мишљење о менталитету Бугара: притворству, неискрености; о предусретљивости увек обојеној прикривеним рачунима, и о незахвалности према савезницима.

— Зар Бугари њихова браћа!.... Па бугарска је цензура немилостиво брисала из наших депеша све што би се односило на две српске дивизије што су се за њих тукле под Једреном!.... Европа није смела знати о помоћи коју су добили од Срба.

Питao сам се, да ли Бугари заиста имају тако наказна осећања? Ускоро сам добио доста доказа о томе и стекао уверење да су Бугари према Србима не само незахвални већ их и истински mrзе.

— Ми смо се чисто питали, говориле су ми колеге, па кога Бугари сматрају за непријатеље: да ли Турке против којих се боре, или Србе који их у томе помажу.

На жалост, за време примирја а и доцније кад је рат настављен, бавећи се у Софији и при опсади Једрена, видео сам да моји другови нису претеривали.

Читава је провалија између душе у Срба, који су чисти Словени и Бугари, који су у величини Монголи. Ови последњи са великим, мора се рећи, практичним особинама, и ретком енергијом, са танким слојем цивилизације, остали су груби и варвари. У моралном погледу ова су два народа исто толико разликују као и у физичком.

Просто излагање догађаја ће то показати. На једној страни бугарски мучки препад и свирепства што су починили; на другој страни помоћ коју су Срби указали Грцима у Маједонији, Црногорцима под Скадром, Бугарима под Једреном; затим примање примирја, само да би учинили по вољи Бугарској. И још других услуга и жртава, за које сам тек доцније сазнао.

\* \* \*

По војној конвенцији између Србије и Бугарске потписатој од шефова генералштаба Фичева и Путника 28. априла 1912, Бугарска је била дужна пружити Србији помоћ од 100000 људи ка вардарском бојишту, сматраном од оба ќенералштаба за најглавније.

Пред сам почетак рата, 15. септембра 1912, бугарски генералштаб ставља до знања Београду, да не може одговорити својим обvezама и да ће дати само једну дивизију од 20000 људи да дејствује са Србима.

И та умањена обавеза није испуњена. Бугари су се задовојили да служе као побочница армији генерала Степановића, па већ четвртог дана по почетку рата, а пре велике битке код Куманова, и не извештавајући српског генерала под чијом су командом били, ових 20000 Бугара, оставе своје савезнике и окрену ка Серезу и Солуну, у нада да тамо стигну пре Грка.

Не само да је Бугарска смањила, као што смо рекли, своје учешће у операцијама по Маједонији које су биле предвиђене конвенцијом, због чега је Србија морала накнадно позвати под оружје још 100000 војника, него је, још одмах по свршетку битке код Куманова, тражила од Србије 50000 војника ради опсаде Једрена.

Помоћ коју су они тражили огромна је. Срби су сами имали да сврше цео задатак на вардарском војишту, па ипак су, без устезања, пружили тражену помоћ од 50000 људи.

Најзад, у тренутку кад се Србија видела пред претњама Аустро-Угарске, а немогући рачунати на 100000 бораца колико јој је Бугарска била дужна позајмити према уговору о савезу од 28. фебруара 1912, морала се приклонити пред аустро-угарским захтевима.

Колико је Србија била одана заједничкој ствари и колико је њено држање било витешко у испуњавању уговора, јасно је кад се опоменемо: да јој је у току разговора о аутономији Албаније ишчена цела вардарска долина са Солуном, само ако одустане од захтева да изађе на Јадранско Море.

Дошло је и питање о примирју. Ној оно није требало. Непријатеља није више било пред њеном војском. За Бугаре је обустава борбе била од много јачег интереса. Њихови напори су се сломили о Чаталцу, а њихове су жеље биле управљене на Једрене од којега им је Турска давала половину.

У искључиво бугарском интересу ради задобијања и оне друге половине Једрене, српски народ је носио још за шест месеци тарет око издржавања 400.000 људи под оружјем. Па и за српске трупе под Једреном трошак је потпуно поднела Србија.

И још нешто. Ова је Бугарија позајмила опсадну артиљерију, без које Једрене никада не би било освојено.<sup>1)</sup>

Резултат је овога разматрања: Бугари три пута нису одговорили својим јувезима; Срби су учинили више но што су били дужни чинити.

Стварањем Аутономне Албаније Србија је лишена изласка на море и територија које је скупо платила. И овај губитак, после толиких жртава у људима и материјалу, долао је кривицом Бугарске.

Отуда се није чудити што је Србија после битних измена самога савезног уговора тражила компензације од Бугарске и што није пристала да

<sup>1)</sup> Види о овоме А. Барб: *Срби по ћедреном* Београд 1913.

се поделе онако како је првобитно у уговору предвиђено, већ је тражила ревизију.

Правица је изискивала да Бугари воде рачуна о непредвиђеним догађајима који су се десили. На жалост њихова незаситљивост, егоизам и незахвалност мало су се обзирали на племените напоре њихових савезника.

Заслепљени мегаломанијом, и сневајући о хегемонији на Балканском Полуострву, они узеше непријатељски и непомирљив став, на изненађење европског јавног мњења.

\* \* \*

Међутим је мишљење Европе било повољно по Бугаре. Зар је се и чудити? Бугари су се вешто бринули о својој слави. Они су за себе задржали главне победе... и резултате који ће отуда доћи.

У мојој рапијој књизи о *Сриским Победама*, изнео сам непристрасно чињенице из балканско-турског рата. Једина је заслуга ове књиге што је занемарила легенде и што је дала непосредно сведочанство, поткрепљено документима.

Моје белешке, вођене усрд велике ратне вреве, приказују често и величанствене ратне подвиге. И што моје приче узму каткада облик епских песама, заслуга припада јунацима који су се преда мном борили и чија сам дела покушао изнети с фотографском потпуношћу.

Ја се нисам упуштао у спор противу Бугара; исто тако, једва да сам, у једном кратком поглављу, износећи истину, учинио поређење и на супрот менталитету Бугара, свакако мало узвишеном, истакао племенита осећања код Срба.

А лако је, и то једном за свагда, разбити тарђења Бугара као да су они имали саломити отпор у балканско-турском рату.

Чинећи то, далеко сам од помисли да потценим знамените напоре њихове војске која је, о чему сам већ писао, „од високих заповедника до последњег војника славно показала своју вредност.“

Овде, међутим, ваља указати, просто, на праву меру напора оба савезника.

У балансу остаје и једном и другом неокрњена слава коју су умели стећи.

\* \* \*

Док су Бугари, веле извесни новинари, били гигантске битке код Кирк-Килиса, Лиле-Бургаса и Чорлуа, њихови су савезници Срби и Грци, без муке, грабили простране територије по Македонији.

Међутим, према казивању очевидаца, француских и енглеских дописника, а и по сведочанствима самих бораца, данас се зна да код Кирк-Килиса није ни било никакве битке, нити сукоба између две војске. На седам или осам километара испред Кирк-Килиса Турци су били оставили један део трупа, са задатком да спрече слизак Бугара на југ. Опкољено виноградима, Кирк Килисе, Лозенград, како га Бугари зову, имало је око себе само стара утврђења и нешто мало топова, скоро никако. Испред вароши одељења прве и треће бугарске армије имадоше 9 и 10 октобра сукоб са првим и трећим турским корпусом. Сузбијајући непријатеља, Бугари су наступали лагано. У једном од сукоба на левом турском крилу, при ноћном нападу 10 октобра код Петра и Селиула, међу Турцима се створи паника и преносећи се с колоне на колону, узимаше све већих размера. Турци се нагло повукоше на целој линији. Само се њихово крајње десно крило нешто боље држало; али ујутру се морало по-

вући, било што је паника и у њега доспела, било што се бојало да га Бугари не опколе.

Целе ноћи између 10 и 11 октобра Турци су се повлачили у нереду, остављајући Кирк-Килисе поседнуто једним одељењем трећег корпуса.

Сутра дан 11. октобра било је мирно на целој линији: пред Бугарима је свуда била тишина, непријатељ се изгубио.

Бугари нису ни приметили ово повлачење Турака, ово бегство у нереду, панику и напуштање Кирк-Килиса. То нису приметиле ни трећа армија генерала Димитријева, нити прва, генерала Кутинчева, мада су оперисале у правцу Кирк-Килиса. Због тога лево крило трупа генерала Димитријева није ни покушало заobilажење тако, да дође с лева турском десном крилу, што је међутим требало учинити.

У јутру 11. октобра Бугари уђоше у напуштено Кир-Килисе. Не знајући шта је било с непријатељем, њихове се војске зауставише. Би послат дивизијон каваљерије да га нађе, у чему се донекле успело после два дана, и о томе би извештен генерал Димитријев 13. увече. Четрнаестог Бугари кренуше на Бунар Хисар и Лиле Бургар.

Ту „велику битку“ код Кирк-Килиса, као и ону доцнију код Чорлуа, где такође није у ствари било битке<sup>1)</sup>, измислио је од почетка до краја Вагнер дописник бечког *Rajspost*. Тада је новинар, мимо свију осталих, уживао велико благовољење бугарске цензуре.

Седећи у Мустафи Паши, Вагнер је састављао дугачке депеше причајући о биткама које је стварао маштом. Сви су ратни дописници негодовали противу оваквог начина рада.

Једино је битка код Лиле-Бургаса била истин-

<sup>1)</sup> Видети *Recueil Pueux, De Sofia à Tchataldjia*, стр. 239—244.

ски велика и важна битка. Трајала је пет дана на фронту, од 50 километара, Лиле-Бургас—Бунар-Хисар—Виза.

Ваља рећи међутим, што тврди Ален де Пенрен, а то ниуколико не умањује вредност бугарске војске, да су Бугари после Лиле-Бургаса били тако изнурени да је њихова ратна команда морала дати тродневни одмор целој војсци. По истеку три дана Бугари се крену ка Чаталџи за непријатељем. Кад су стигли на Чаталџу, добили су поново петодневни одмор.

Тако је између битке код Лиле-Бургаса и Чаталџе 4, 5 и 6 новембра протекло пуних 15 дана.

Борба је настављена тек 4 новембра. Трајала је три дана, стала је Бугаре 10000 мртвих и рањених и завршила се потпуним неуспехом.

Да у *том тренутку* није дошла велика и одлучна српска победа код Битоља, којом је турска војска на вардарском бојишту потпуно сачрвена, ко зна шта би се све десило?...

Срби су имали још и других подвига поред ове битке код Битоља, за коју је пуковник Имануел, немачки ќенералштабни официр — па по томе ни мало подозрив са своје љубазности према Србима — рекао: да је „*најлеаше ратно дело у целом балканском рату*“.

Поред скоро свакодневних битака по Санџаку, Старој Србији, Албанији и Маједонији, Срби су издржали битке код Прилела и Куманова, од којих је ова последња, „*наша велика бишка*“ како ју је назвао турски генералштаб, у истини била од пресудног значаја у рату.

Турска тактика, да нападну Србију, да би се окренули на Софију и одсекли бугарске трупе у Тракији од њихове базе, пропала је услед ове српске победе.

\* \* \*

Цифре казују више него сва друга разматрања; оне разбијају бугарску легенду: „наша је војска поднела три четвртине, ако не и четири петине од заједничких напора противу Турске“.

Међутим спрам Срба и Бугара налазила се скоро подједнака турска сила. Срби су чак имали противу себе неколико хиљада непријатеља више но Бугари.

А сем тога *главне турске трупе* налазиле су се још од раније у Маједонији и Албанији и биле очврсле борећи се противу латентне побуне у овим крајевима.

Турска снага у току рата састојала се<sup>1)</sup>.

*Спрам црногорца:* 24-та самостална дивизија, 1-ва дивизија цариградског корпуса доведена пре рата због Арнаута, 1-ва дивизија редифа, мобилисана на лицу места. Свега 29 батаљона пешадије, 2 пук польске артиљерије са 72 топа, пук брдске артиљерије са 36 топова и 2 ескадрона каваљерије. — Због немира на црногорској граници све су ове трупе биле на ратној нози, и то 20 батаљона са по 800 људи, 9 батаљона са по 700 људи, или свега 22300 људи пешадије. Тај се број може с комором, инжињеријом и санитетом рачунати на 30000. Томе ваља додати 12000 до 15000 арбанашки добровољаца.

*Спрам Грка:* две дивизије низама (22-га и 23-ћа), једна дивизија редифа и једна друга дивизија која је стигла из Мале Азије 7. октобра.

*Спрам Бугара:* четири корпуса (1-ви, 2-ти, 3-ћи и 4-ти, без једне дивизије I ог корпуса одаласате у Скадар. Сем тога, 8 дивизија редифа, две из Цариграда а два из Азије, које су једна

<sup>1)</sup> Ови су подаци већ били објављени (Види Le Temps од 22. јуна 1913. F. Bianconi.)

за другом стигле на ратиште. Једна од ових дивизија упућена је на Солун и отуда противу грчке војске. Од пет осталих дивизија једна је послата на Галиполе, друга прилужена двема цариградским дивизијама сачињавајући 16-ти корпус, а остале су три образовale 17-ти корпус. Но оне стигоше на терен после битке код Лиле Бургаса. Три дивизије редифа биле су мобилисане у Једрену.

Укупна турска снага спрам Бугара: 212 батаљона пешадије, са округло 160.000 људи. Уз то 66 пољских батерија, 15 брдских, 8 батерија хуабица 43 ескадрона коњице и 9 батаљона инжињерије. Свега рачунајући и комору, санитет, опсадну артиљерију и т. д. око 200.000 људи од којих 180.000 бораца, и то све под претпоставком да су Турци успели извести потпуну формацију своје војске, у што се може сумњати.

Та је војска била овако распоређена:

Једренски гарнизон: једна дивизија низама и три дивизије редифа, у окружном 30.000 људи.

Остало је наспрам Бугара као оперативна војска 143.000 бораца, од којих 124.000 беху на лицу места пре битке код Лиле Бургаса, пошто су три дивизије из састава 17-ог. корпуса стигле на бојиште доцније, када су већ и 50.000 Срба стigli под Једрене.

Ваља додати да је једренски и галипольски гарнизон био појачан извесним бројем мустехафиза. Војска под заповешћу Џавер паше у западној Тракији састојала со из 4000 до 5000 људи редовне војске и десетине батаљона мобилисаних мустехафиза.

*Спрам Срба:* Три корпуса: 5-ти, 6-ти и 7-ми, 13 дивизија редифа из Азије или свега 232 батаљона пешадије са 172000 људи. Било је уз то 57 пољских батерија, 18 брдских батерија, 6 ба-

терија мерзера, 33 ескадрона каваљерије, 3 батаљона инжињерије, свега, са комором и санитетом, око 190.000 до 195.000 људи од којих 185.000 бораца, ако су Турци успели да образују потпуне јединице, што се овде може узети као вероватно, јер су у Маједонији и према Албанији увек имали велики број трупа, због непрестаних нереда у земљи.

Због тога се мора и узети да је у Маједонији мобилизација била бржа него у Тракији, где су стизале трупе мање способне од оних што су већ биле очврсле у Маједонији.

Осим 5000 до 6000 турских бораца посланих у долину Струме да заустави напредовање Бугара у правцу Кочана и Цумије, свак остатак, од скоро 180.000 бораца оперисао је на разним бојиштима противу Срба.

\* \* \*

Као што се види, просто упоређење турских снага, противу Бугара и противу Срба, довољно је, па да се направи биланс напора које је сваки од савезника поднео, и да се побију тврђења Бугара који претендују да су испунили много већи задатак него Срби.

По броју бораца, по упорности борбе и по резултатима, две се битке могу упоредити: Лиле Бургас, где су Бугари победили и Куманово, са српском победом. Обе су ове битке подједнако славне.

\* \* \*

Укратко Србија, којој Бугари дuguју великим делом за пад Једрена, имала је важну војничку улогу, у најмању руку онолико колико Бугарска. Њен је напор удвостручен племенитошћу с којом је одговарала својим обvezама наспрам савезника који своје није испунио.



Зато би то био чудан начин награде за Србију, ако би јој се у новом стању на Балкану створио положај не само инфериорнији, већ и истински опасан. Бугарски план је управо ишао на то.

У моме чланку: *Les ro uages secrets de l'alliance serbo-bulgare*, објављеном у *Журналу* 31. маја, ја сам после предњег излагања рекао:

„Ако се Србија приклони пред бугарским претераним захтевима, несразмера у снагама између ње и њене савезнице после рата биће још већа него пре њега.

Србија је пре рата имала 48000 квадратних километара и 3 милиона становника; Бугарска 96000 квадратних километара и 4,300.000 душа.

По бугарском пројекту Србија би имала 75000 квадратних километара и 4 милијуна душа; Бугарска 183000 квадратних километара и шест милијона и шест стотина хиљада душа.

„С друге стране, бугарски план тежи пре свега да се Бугарска простре до Албаније те на тај начин раздвоји Грчку од Србије. Ко би смео спорити да би остварење такве једне жеље ставило све остале балканске елементе у доиста потчињени положај према Бугарској?

„А у каквом би се положају посебице нашли Срби раздвојени Албанијом од Јадранског Мора и Бугарском од Јеgeјског? То би био двоструки ланац.

„То Србија не може примити“.

Само то, па би било довољно да се тражи ревизија. А и други аргументи долазе у обзир. Догађаји не само да су пореметили војничке рачуне него су из основа изменили предвиђања државника. Док је Србија задржата у изласку на Јадранско Море и одузето јој земљиште у Албанији Бугарска се ширila у Тракији. Нека

се не каже да је ово бугарско ширење било предвиђено уговорима. Тајни додатак о подели имао је у виду *искључиво Маједонију*. То је у толикој мери истинито, да се при претходним уговорима било споразумело да се Тракија и Јадрене оставе будућем господару Цариграда. А по мишљењу савезника будући господар имала је бити Русија.

„Ето разлога, због којих Србија, одбијајући примену уговора који Бугари нису испунили, тражи нову поделу. Ово тражење српска влада ће поткрепити непоколебљивом одлуком, заснованом на вољи народа, али, и с умереношћу која доликује породичним расправама. Она неће изгубити из вида високи интерес балканског савеза. За одржање тога савеза Србија је готова, а то је и доказала, да жртвује све, само не своје доиста битне интересе“.

Додаћу само још неколико редова.

Србија није тражила од својих савезника, да посебице од Бугара, да јој уступе штогод од територија које су они били освојили. Територије и вароши које је она хтела задржати, Прилеп, Битољ, Охрид и територије на десној обали Вардаре биле су заливене крвљу њених синова од којих је више хиљада ту остало да бораве вечити сан.

Бугари су тражили ове крајеве у име начела народности.

А ја сам сам прошао кроз те крајеве и, ниједан од оних који их познају, неће ми порећи да је један део народа у тим крајевима словенског порекла. То становништво није ни бугарско ни српско, или, ако хоћете, исто је толико бугарско колико и српско. Маједонија је, како рече српски историк Јакшић, предео скоро пуст, посејан овде онде насељеним местима, селима, варошицама и

градовима где сваки или без мало сваки, пружа потпун амалгам свију језика и вера у земљи. Изузев близину старих граница Србије, Бугарске и Грчке нећете наћи у Маједонији ни један кантон потпуно бугарски српски или грчки. Само извежбани мајстор може израдити портрет ове Маједоније где сваки хектар ваља означити различном бојом.

„Охрид и Битољ су бугарски“, веле они из Софије. У ствари Битољ је муҳамедански половином, једном четвртином грчко-влашки, остатком словенски; па како су Муслимани у Битољу једни словенске расе, други турске, трећи јеврејске, четврти влашке, а три четвртине арбанашке, може се рећи да је Битољ балкански, а не може се рећи да је бугарски.

У Охриду се зна за Бугаре откако су се онде наместили бугарски егзархиски свештеници и школе. Раније је у Охриду било само Срба, или боље рећи Словена патријаршиста, исте расе, исте религије и скоро истога језика као и Срби. Читајте најзад „песме“, па ћете на свакој страни наћи име Краљевића Марка, легендарног јунака српске историје, који је рођен у Прилепу.

Истина од пре једно тридесет година бугарска жива пропаганда беше успела, понајчешће претњама, да велики број заплашених маједонских сељака преведе под егзархиску заставу, мешајући навалице религију и народност. Сваки Маједонац егзархиста би назван Бугарином.

Али у овим крајевима, па чак и у Албанији, од Вардара до Јадранског мора, по целом западном делу полуострва којим су у Средњем Веку владали српски владари, сачувани обичаји и споменици, у пркос петстолетној подјармљености отоманима, искључиво су српски.

У осталом Бугари који су ове крајеве тражили по начелу народности, одбацивали су тај

исти принцип, кад су у питању били Епир, насељен Грцима и Тракија која је потпуно Турска.

\* \* \*

У тренутку кад су две владе биле званично пристале за арбитражу рускога Цара, генерал Савов одлучи да питања реши на свој начин.

У ноћи 17 јуна, бугарске трупе по његовим наредбама привукоше се до српских и грчких предстраја и више од 200000 бугарских војника јурнуше издајнички на своје савезнике.

Уговор би потопљен у крви и раскинут бајонетима. Предстраје савезника бише поклане, рањеници дивљачки дотучени, заробљеници мучени и убијани.

У бечу се радовало због бугарских победа. Како би и било друкчије са „српским псима“.

Али су Срби и Грци били будни. Приметили су они шта се забива код њиховог неверног суседа: по претњама њихових листова, концентрацији војске и упадима комитских чета, па чак и редовне војске, по набавкама оружја и муниције у Аустрији.

Срби и Грци предузеше мере за одбрану од заједничке опасности. Румуни са своје стране разумеше колика је за њих претња од коварног и грабљивог суседа, па кад би извршено разбојништво од 17 јуна они мобилисаше своју војску а доцније пређоше и Дунав.

Пропаст Савовљевог плана и држање Румуније изведоше Аустрију из заноса. Српске и грчке победе нису се више могле крити. Бугарска би пред светом тучена, и комбромитована као цивилизована држава.

Седамнаesti јуни у место да буде коначна победа бугарске војске и дипломације, био је само почетак страшне трагедије која се завршила у Букурешту и Цариграду.

## ПРЕПАД

Ево ме, као датисника *Журнала*, и по други пут у експрес—оријенту у путу за Балкан, одака смо добијали кратке и противуречне новости.

Једино се поуздано зна да се на полуострву води нов крвав рат, и да је страховита махнистост за убијањем и покољем обузела јучерање савезнике.

У Паризу и уз пут прогностичари предсказују коначно сатирање Србије. Бугари су положали на рекламу! У Бечу се говорило само о поразу Србије. Ипак сам се у себи осмехивао. Врло сам добро познавао своје ратне другове да бих могао веровати у њихов пораз.

\* \* \*

Београд!... обузе ме у исто време и туга и неко утешно осећање при уласку у варош. Српска, престоница ми се учини празна, опустела, у тузи. Чини ми се да сам жандарма не видим других људи. Сви па и старци, бар они што су могли носити пушку, отишли су да бране народну тековину.

Овога пута кренуло се у масама. На граници је и *последња одбрана*, ветерани од 46—60 година као и младићи од 19, 18 и 17 година.

Србе је огорчила бугарска нелојалност, по-

четком непријатељства без објаве рата и напад који је до последњег тренутка прикриван дипломатским уверавањима о умерености.

Цела је земља под оружјем, Српска војска броју овога пута око *полова милиона људи!*<sup>1)</sup>

Колико ли ће их се вратити на своје огњиште? Колико попадати под куршумима? А колико бити покошено страшном колером што се појавила?

Колико ће њих остати под неколико ашова земље? Једва да која мати и супруга и мисли на то... јер је отаџбина у опасности!...

Није прошла ни недеља дана, а болнице у Београду, четрдесет их је на броју, већ су препуне. Удвојен је број постеља. Нема довољно ни лекара ни хирурга. Па ако по који пут и чујете преклињања болника на сармати, то се рањеници, заборављајући на болове, обраћају последњи пут к небу противу гадног коварства савезника, неверника заклетве и пријатељства!

\* \* \*

Три трубача трубе... Добошар удара у добош, неколико жандарма и старих војника из „последње одбране“ крећу се лагано с пушкама о рамену.

Жене и деца хитају, купе се на тротоару, крсте се, људи скидају капу, пролази ковчег покривен народном тробојком. То је ковчег мајора Васића.

Док Европа са стрепњом гледа на Исток и док дипломате расправљају, трупе српске, грчке и бугарске стоје дуж границе с пушком к ноги.

<sup>1)</sup> Србија је тада имала око 2.900.000 становника, огроман је напор који је учинио овај народ, диван са своје храбrosti. Он је раван напору који би учинила Француска кад би дигла на ноге војску од 7 милиона бајонета

Код Штипа су се Срби и Бугари сасвим приближили. Раздваја их само једна речица Брегалница. Везује их један мост са стражама на оба краја.

У недељу 16. јуна дође бугарски мајор у свечаној униформи, пређе мост и замоли српскога стражара да га прати до шатора српских официра у логору на Јежевом Пољу.

Дошао је да позове „браћу“ на један пријатељски банкет. После гозбе ће се фотографисати, говорио је он.

„Немамо се више бојати рата, све је изравњато“, додаде.

Срби, и не слутећи, примише. Гозба је.

Ево нек даље говори један сведок, капетан Јанко Топаловић, доктор права.

„...Сликали смо се заједно, писао је он доцније, али смо ишак приметили да су бугарски војници, док смо се ми гостили, извлачили сандуке муниције на врхове источно и западно од Штипа.

„Нисмо ни поклањали пажњу њиховом одлажењу и враћању, јер су нам наши *другови* читали новине и с једне и с друге стране веровало се, изгледа, у цареву арбитражу.

„И ноћ нас затече у овим манифестијама пријатељства.

„Враћајући се обишли смо наше предстраже дуж Брегалнице. Наша су три пукови на предстражним положајима на пет километара од реке а двадесет и четири километра испред дивизије. Све је мирно спавало у логору.

„Око поноћи страже са супротне стране да-лоше знак неког комешања. Мајор Васић, пробуђен, није поклањао пажње.

„Изненада у ноћи са брда, на десет кило-

метара у дужину, разлеже се страшан пушчани прасак, праћен хиљадама узвика Ура! Ура!....

„Две бугарске дивизије беху прешле реку. Из њих је војна музика бесомучно свирала ратне маршеве... Као да су навалиле татарске хорде!

„Непријатељ је изванредно добро познавао све тачке на нашем фронту.

„У првим тренуцима страшан покољ поспалих морали смо се журно повлачiti док су се једни војници трчећи пењали на висове да запале ватре и даду знак на узбуну у позадини...“

\* \* \*

И тако 16. јуна Бугари спреме подмукли напад; не гледајући на ратна правила, они да-лоше Јудин пољубац својој браћи. Баш онда кад су их уверавали о своме пријатељству изнесише по мраку и у потаји 36 топова којим после неколико тренутака обасуше српски успавани логор кишом шрапнела и танади.

Српске трупе приморане да се повуку пред много надмоћнијом снагом морале су остављати своје рањенике на месту. Не водећи рачуна о женевској конвенцији, Бугари дотукоше све рањенике који им падоше у руке.

Истина ваља ради части тих људи споменути да је било бугарских официра који су негодовани противу злочина због којега су црвенили; али на жалост они не беху у већини.

Још при првим сукобима Бугари су дигли руке у вис или истицали беле барјачиће, да потом опале на Србе или јурну међу њих с бајонетима. Кроз мрак су довикували „не пуцајте, Срби смо“ и користили се забуном да убијају противнике и да им отимају топове. Срећом дође зора и Срби увидеше лукавство. Огорчено навале на непријатеља и бајонетом поврате једну отету батерију.

Првих неколико сати било је страшно клање. Шести пук чији официри беху позвати у госте код Бугара, као и остали пукови до њега, имали су страховите губитке. Прва чета четвртог батаљона буквално се је борила до последњег човека. Овај последњи, један каплар бацио је бомбу да не би пао жив Бугарима у руке.

Командант шестог пука, пуковник Ђура Докић био је рањен; старешине батаљона: Милан Васић, Сава Матић, Милан Томић, бише убијени, но пук не одступи. Кад је после неколико дана потпуковник Ристић рапортирао генералу Јанковићу рече:

— Господине генерале, у мојим редовима има 2600 људи.

Два се официра само немо и дуго погледаше.

Тако је само 17. јуна шести пук изгубио 1,400 људи! Од његових официра 36 је пало, 25 остало у животу.

\* \* \*

На свима странама, пошто су се мало измакли, Срби показаше отпор, дајући на тај начин маха трупама у позадини, да се приберу. Чим су стигла појачања непријатељ би заустављен скоро на свима тачкама.

Али је борба била страховита. За 24 сата 17. јуна Срби су имали до 3500 мртвих и рањених! Само једна српска дивизија избацила је 3600 топовских и 1 милион и 390000 пушчаних зрина. Бугари бројно јачи утрошили су још више муниције.

\* \* \*

Један Документ који још у почетку паде Србима у руке доказао је да је препад брижљиво припремао сам бугарски главни штаб.

Кад је тај документ објављен у целој Европи, из Софије упутише овакав деманти:

„Овлашћени смо да категорички демантујемо вест београдског Прес-бицра, којом се јавља као да је у архиви 31. пешад. пука нађена заповест друге бригаде четврте бугарске дивизије о почетку операција.

„Изјављујемо да бугарски главни штаб није никада издавао такве наредбе војним властима.

„Документ о коме је реч има се сматрати као лажан“.

Ја сам међутим видео документат и фотографисао га. У њему нема ничег лажног.

Писан оловком, по диктирању пуковника Енчева, који га је потписао у Бањи, на шесет километара југозападно од Кочана, овај документат је наредба датирана 16. јуна. Њоме се наређује општи напад за сутра дан, 17. јуна у три часа изјутра. И извршен је!

Ево садржине тога историјског документа:

*Карта 1:210.000*

*Ко. — Командант 2-ге бригаде 4 дивизије.*

*Коме. — Командантима батаљона и интендантуре.*

*Одакле. — Села Бање.*

*Бр.—21. 1913, 16/6 — 8 часова увече*

*1. — Сутра ће почети ратне операције противу Срба и Грка.*

*Срби према бригади заузимају фронти дуж реке Злеткова.*

*На вису Црни Врх налази се један српски пешадиски пук, са 2 дрдске башерије и 4 митраљеза.*

2. — Војска ће се кренути сутра 17 у три часа<sup>1)</sup> и напасти непријатеља.

Десно од нас дејствоваће према Карадли Цар. Врх маједено једренски добровољци а лево према Стубљу и јужно од њега 7 дивизија (рилска)

3. — Бригади која ми је поверена стављено је у дужност да нападне и заузме вис 550 западно од села Добрева.

Стога наређујем:

а) десна колона

пуковник Кислов  
8 приморски пук, 3 батаљона; 3-ти артиљеријски дивизијон 3 батерије. Све га 3 батаљона и три батерије

Креће се правцем Свиланово Турско Рударе — Древен и пошто заузме вис северно од села Древен извршиће са југо-истока напад на коту 550.

б) лева колона

пуковник Марков  
31 варненски пук, 3 батаљона, 8 брдских топова, 1 батерија

Напредоваће правцем Рајчани — Неоказа — Калниште и с југа напасти на коту 550.

Један батаљон 8-ог приморског пука остане ми на расположењу и упутиши пза десне колоне.

4. — Одељења обе колоне имају доћи у три часа ујутру на реку Злетово којој ће се приближиши без шума и уништиши противничке предстраже. Потом ће се ујутри означеним тачкама. Непријатеља вала изненадиши.

Команданти колоне морају потпуно искористити извиђачка одељења и одржавати с њима што тешњу везу као и са оближњим колонама.

6. — Команданти колона морају предузети мере за осигурање бока.

7. — Мунициона колона и пољска болница у Свиланову.

8. — Комора у селу Бањи,

9. — Покретно артиљеријско слагалиште у Царевом Селу.

10. — Штаб уз батаљон осмога пука који остаје на мом расположењу.

Командант бригаде  
с. р. пуковник Енчев

Шеф секције генералштаба  
с. р. мајор Кујунџијев

Примљено 16/6 у 10 часова 20 минута увече.

<sup>1)</sup> Бугарско време, закле у два часа према српском времену.

## КАКО ЈЕ ОРГАНИЗОВАН НАПАД

Срби и Грци имали су убрзо и других доказа о мучком нападу.

Архиве које је бугарска војска бежећи остављала свуда по мало, затим хартије нађене код војника, официра и комита учиниле су потпуно откровење о изненадном нападу Бугара.

Бескорисно би било објавити све те документе. Али три документа чији се оригинални данас налазе у грчком министарству војном, и сувише су убедљиви, да би се преко њих могло прећи ћутке. Ови документи показују да је бугарски препад спреман одавно и да су унапред била издата потанка упуства не само редовној војсци него и одељењима која су назвата „нередовним“, једино ваљда зато, да би имала што већу слободу у непоштовању ратних правила и у чињењу свирепства.

У ствари та нередовна војска чинила је саставни део редовне бугарске војске исто онако као резервисти и трећи позив. И ако ова одељења нису имала исте обvezе, имала су иста права, била под истим властима и њихова крећања одређивао је ќенералштаб, њихове воје изједначивали су се са официрима редовне војске.

Сами наслови поменутих докумената откривају те чињенице. Ево их по оригиналном тексту:

1.) Упуство за комитске чете македонско-је-

дренске милиције које ће дејствовати у Маједонији противу непријатељске позадине.

2.) Правилик за чете које ће дејствовати по Маједонији.

3.) Упуство за извидничку службу коју ће вршити добровољачки одреди македонско-једренски према непријатељској позадини.

На свима овим текстовима је датум 23 маја. Дакле на двадесет и пет дана пре издајничког препада на Брегалници, бугарски ќенералштаб званично пише „непријатељ“ говорећи о Србима и Грцима.

У првом документу говори се о организацији чета које имају за задатак „да морално организују и наоружају становништво, ради свете борбе за ослобођење наше отаџбине Маједоније и присаједињење њеној Великој Бугарској“. То је организација прецизирана до најистинијих детаља; инспирирана је духом дисциплине који би чинио част свакој редовној војсци. Исто тако брижљиво ќенералштаб наређује овим четама да у позадини „непријатеља“ руше мостове, жељезнице, слагалишта муниције и хране, телефонске жице ит.д. и т.д. Не треба заборавити да су за Бугаре непријатељ Срби и Грци и њихови савезници, ратна браћа. — За верност копије овога документа тврди потпис *Протогерова*, команданта 2-ге македонско-једренске дружине.

Други докуменат је додатак првоме. Оба чине упуство оштампано и раздељено четама. У њима је одређено како ће набављати воје и прецизно регулише како ће се руководити оружјем, муницијом... и новцем. Овај је докуменат ратификован од ќенералштаба и носи потписе: пуковника *Николова*, потпуковника *Протогерова*, мајора *Дарвинкова*.

И трећи докуменат је исто толико занимљив.

Под притворним насловом *упуствъ за извидничку службу* он организује до најситнијих детаља шпијунску службу, коју је Бугарска одржавала уз велике трошкове, на земљишту заузетом од српске и грчке војске. Ово је упуштео кратко, јасно, прецизно, детаљно, створено да бугарском ћенералштабу да што више обавештења са што мање ризика. Последњи став има особити значај и вредност у народа, код којега је физичка храброст на тако високом ступњу. „Једно важно извешће више се цени него један велики акт личне храбости“. Ваља, у осталом, одати признање „информативној служби“ код бугарске војске, пошто је у томе у многоме однела превагу над српском.

Срби између осталих одлика имају и ту сличност с нама Французима, што су неподобни за посао шпијунаже, посао тако користан, чак неопходан, али неотмен и, тако рећи, прљав. Бугари су га на против практиковали с правом виртуозношћу, коју неби оспорили ни Немци, познати као мајстори у томе послу.

Често се дешавало да су мирни маједонски сељаци чували стада по брежуљцима око српских позиција. Срби нису ни обраћали пажњу на кретање пастира. Међутим то су биле бугарске комите. Па ако су изагнали стадо овца, значило је да се креће српска пешадија. Коњи су значили: ето коњице; волови: артиљерију.

Ако се је стадо за време борбе кретало хоризонтално, бугарска је артиљерија знала да јој је паљба добра: Ако је стадо ишло на ниже, значило је „сувише близу“; кретањем на више давало се на знање да зрна „пребацују“.

\* \* \*

Најзад, ево и двеју историјских депеша, као дефинитивних и поражавајућих доказа о бугарском издајству

Главни штаб, Софија, 15. јуна, 8 ч. по подне  
Шифровано, врло хитно.

Команданту четврте армије. Радовиште.

„Да наше ћутање не би имало рђав утицај на морал наших трупа и да непријатељ не би тиме био охрабрен, наређујем Вам да на не-пријатеља извршите најсилнији напад на целој линији, не откривајући притом целу своју снагу и не упадајући у једну борбу без краја. Потрудићете се, да у исто време снажно поседнете Криволак на десној обали реке Брегалнице, на висовима 350, Богословце, и 550, код села Сахад као и код села Добрено.

„Паљбу оспите ноћу и, користећи се мраком, гурните на целој линији, Ово се има извршити сутра 16 јуна увече. № 5597.

Помоћник главног заповедника  
дивизијски генерал Савов.

Други докуменат носи датум самога напада.

Главни штаб, Софија, 17. јуна 3 ч. по подне  
Шифровано, врло хитно.

Командантима армија.

Ранијом наредбом ја сам издао заповест четвртој армији да продужи кретање напред, другој да се по довршеној операцији прикупи код Чајези на означеном линији ради напада на Солун.

„Господи команданти армија водиће рачуна о томе, да се наше операције противу Грка и Срба врше без званичне објаве рата и да су диктоване овим важним разлогима:

„1. Подићи што више морал наших

„трупа и допринети да наше бивше савезнике сматрају као непријатеље.

2. Претњом објаве рата међу савезницима нагнati руску политику на решење питања, што ће отклонити одуговлачења.

3. Страховитим ударом који ћемо нанести савезницима нагнati их да буду по мирљиви.

4. Пошто тражимо територије које су сада у њиховим рукама, то оружјем заузети што више тога земљишта, у чему ћемо успети пре но што интервенција великих сила учини крај нашим операцијама; па пошто та интервенција може да наступи сваког часа, то вам је дужност да радите брзо и живо.

Четврта армија ће пошто-пото заузети Велес чије ће заузеће бити од великог политичког значаја. По себи се већ разуме да претходно треба заузети линију Царев Врх — Кратово—Клисели.

Друга армија, довршивши концентрацију, добиће заповест да, ако то допусте, операције четврте армије, изврши напад на Солун; у том случају појачаће је две до три бригаде.

Ако наше трупе буду заузеле секцију жељезничке прuge Криволак—Ђевђелија и саму Ђевђелију, одмах ће се подићи опколици у којима ће бити јаке колоне. Тако ће се осигурати и поседање Вардара. № 5,647.

## БУГАРСКИ ПЛАН

Неправилан почетак овога рата је јединствен у историји, јер се не зна да су икада непријатељства отпочела с толиком жестином у истом тренутку и на толиком простору.

Српска и бугарска војска биле су збиља скоро подједнако распоређене дуж српско-бугарске границе, у идеалној линији<sup>1)</sup> која је чинила уговорну границу Мајданоније.

Војвода Путник, као обазрив шеф, није остављао ништа непредвиђено. Пре него што се спор погоршао, он је направио на своме фронту троstrukу одбранбenu линију.

У *Српским Победама* ја сам изложио организацију и састав српске војске, зато се сада на то нећу враћати.

Пошто су трупе мобилисане и још од 1912 налазиле се у рату, то су сада биле потпуно трениране. Само се у погледу официра и то поглавито код другог позива могло још пожелети. Та је оскудица у официрима била озбиљна, али ни код Бугара није било боље.

<sup>1)</sup> Ова је линија ишла од Рујана на старој бугарско-турском граници, двајстак километара југо-западно од Љустендиле, спуштала се на исток од Кратова, ишла током Злетовске реке и Брегалнице, па испод Штипа, током Лакавице, пролазећи затим између Дојранског језера и Вардара до Ђевђелије, одакле су починале територије заузете грчком војском.

\* \* \*

Да резимирамо, по њиховом реду, догађаје од краја балкано-турског рата до другог балканског конфликта.

Кад није успела унети неслогу међу Србију и Грчку док су вођени преговори о миру, Бугарска је, после 18. априла којега је дана закључен рад Лондонске Конференције, покушала да силом добије оно што није успела добити дипломацијом.

Главна јој се снага налазила на Чаталџи и Једреју. Она одвоји пет пукова и послала у долину Ангисте где је био један грчки пук. Сем тога она је претила концентрацијом 80.000 људи према грчком фронту.

Ово у место да раздвоји још је више Грке приближило Србима, српско-грчко јединство постајош чвршће и резултат је био српско-грчка конвенција од 20. маја.

Видело се да Бугарска чини непријаљске припреме. Своје трупе доведене са Чаталџе у Софију одашњала је кришом на српску границу. Српска Врховна Команда извештена о овом крећању, одмах је концентрисала своје снаге око Скопља одакле су жељезницом и путевима могле брзо стићи на места којима би грозила опасност.

Наскоро се деси више сукоба, које су започињали Бугари, тежећи да се дочекају важних положаја на демаркационој линији. Како су ови покушаји били учестали, 26. маја издато је наређење командантима свима српских дивизија и обележена им улога у случају напада.

**Наредба Српске Врховне Команде свима трупама  
у пределу око Вардаре.**

Скопље, 26. маја,

„Бугари су већ у више прилика до сада показали да нису ни мало склони да одр-

„жавају према својим савезницима потребне пријатељске односе, него ове односе злоупотребљавају на своју корист и савезничке трупе изненада нападају. Тако су радили према Грцима, па ће то вероватно радити и против наших трупа, чим им се за то погодна прилика укаже.

„Наше трупе, стога, треба да су стално на опрези нарочито ноћу, и готове да сваки бугарски напад не само одбију, већ да их затим својим прелазом у напад казне за такав њихов напад и немилостиво их гоне.

„За сада се у Штипу налази бугарских трупа у јачини око 20 батаљона од прилике, са неколико пољских и брдских батерија и око 5 ескадрона коњице. Према њима, а на путу Штип—Велес, на положају кота 319, стоји дринска дивизија првог позива.

„1. Ако би бугарске трупе из Штипа на њу напале, њену одбрану дужне су да потпомогну својим нападом и то: моравска дивизија другог позива правцем од Св. Николе, а тимочка дивизија другог позива путем Криволак—Штип. У том случају моравска дивизија првог позива, која логорује на путу Велес—Штип, на левој страни Вардара, на коти 392, има хитно да одмаршује ка дринској дивизији првог позива, да служи као главна резерва за њу и све остале напред побројане дивизије.

„Ради сигурнијег извршења одређеног им задатка, моравска дивизија другог позива, прикупиће своје задње трупе ближе к Св. Николи, к своме челу. Тимочка дивизија другог позива, пак, пребаћиће одмах и остале своје борачке трупе (изузев оних

„спрам Струмице) на леву страну Вардара и заузети положај који би био погодан, како за одређени јој овде задатак, тако и за заштиту своје позадине и моста на Вардару.

„2 Вероватно је да ће се доцније наредити да дринска дивизија првог позива остави на садањем свом положају само један пук са нешто артиљерије, а са осталим својим трупама да се повуче на прећашњи њен утврђен положај код Цумали.

„Ако у овом случају буде нападнута, поступак ће бити као што је казато под 1. Но ако у овом случају, главни напад Бугари управе на Св. Николу, онда су тимочка дивизија другог позива, моравска и дринска дивизија првог позива дужне да нападну непријатеља правцем на Штип.

„3. По досадањим извештајима у Ђустендилу и Кочанима налазе се за сада само слабе непријатељске трупе и немоћне за озбиљну акцију, али није невероватно да ће се оне појачати и тада могу предузети какву акцију против наших трупа било правцем од Ђустендила или од Кочана или у исто време и једним и другим.

„У овом случају главна улога припада дунавској дивизији првог и дунавској дивизији другог позива.

„Командант дунавске дивизије првог позива имаће у овом случају на уму да садањи распоред његових трупа одговара у главном офанзиви а не дефанзиви. С тога, ако га нападне надмоћнији непријатељ, садањи положај држаће колико може дуже, али главну одбрану има да води на положају код Страцина. За сигурност овога

положаја врло су значајни висови на крајњем десном крилу Страцинског положаја који брани приступ од Кочана ка Овчем Пољу, те их треба добро посести.

„У одбрани овога положаја на Страцину има да га помогне и дунавска дивизија другог позива, стога ће она још сада одмарширати на Страцин.

„Моравска дивизија другог позива има у овом случају да поседне и брани положаје између Пезова и Калиноваца.

„4. Као општа резерва за све ове служајеве служиће у први мах шумадијска дивизија првог позива, и затим шумадијска дивизија другог позива и коњичка дивизија кад у Куманово приспу.

„5. У свима приликама, међу тим, суседни команданти дивизија треба да су стално један с другим у вези, да један другом јављају о новостима и покретима непријатељевим и својим намерама и предузећима и на случај напада, један другом одмах притечну у помоћ. То је главни услов за сложан рад, јединство снаге и за успех.

„Разуме се да, о свима догађајима треба одмах да извештавају и претпостављене команданте, да би ови могли на основи њихових извештаја издати потребне наредбе.

„О пријему ове наредбе одговорити дејешом.

Начелник штаба  
потчасни ађутант И. В. Краља  
Војвода Р. Путник с. р.

Из ове се наредбе види да је 26 маја српско десно крило, око Штила, било састављено из 4

дивизије, а лево крило, између Криве Паланке и Кратова из 2 дивизије, у првом реду, и 3 дивизије, међу којима и независна коњичка дивизија, у другом реду (Куманово-Скопље).

Шеф Врховне Команде Путник предвиђао је већ, не само да ће у пределу око Вардара бити позориште главних операција, већ је предвиђао и то да ће бугарски напад нарочито бити жесток на линији Штип-Велес. Догађаји су потврдили ова предвиђања.

Он је исто тако предвиђао и офанзиву противника и у правцу Кочана и Криве Паланке. Најзад је предвиђао и то да први редови неће моћи одолети пре доласка потпоре.

Три дивизије које су стајале у резерви омогућавале су да се одоли непредвиђеним догађајима.

У осталом, Врховна Команда, обавештавајући се о кретању Бугара, ускоро је знала да се њихова главна снага налази на фронту Кочане-Штип и да нагомилају војску дуж старе српско-бугарске границе, нарочито на линији Видин-Белоградчик.

Тако је отпочела једна знаменита стратегијска партија, на пространу шаховском пољу Македоније, на коме сваки главни командант распоређиваше своје трупе. Неколико комитских упада на српску територију имали су зацелу да извиде снагу српских трупа и њихов распоред од Ретких Букава и Царевог Врха.

Било је све очевидније да се приближује критичан тренутак и да ће главни напад бити на зони Кочане-Штип.

Бугари су згомили противу Срба три четвртине своје војске. Генерал Путник тражио је од Грка да сконцентришу око Ђевђелије три своје дивизије, како би, у случају напада, одмах могли да предузму офанзиву у правцу Кукуш-

Дојран и тако осигурају супротносту савезничких војсака.

Изненада, командант прве армије извештава, 12 јуна, да су у један час ујутру Бугари осули ватром са леве стране Злетовске реке. Они су са знатном снагом прешли реку од Злетова и Раванице.

Мерама, које је одмах предузела Врховна Команда, успело се да се већ сутра дан пребаце на другу обалу Злетовске реке.

Извештавајући грчку војску о бугарском покушају, генерал је Путник поново инсистирао да се три грчке дивизије концептишу код Ђевђелије.

Грчки краљ Ђорђе одговора да је присуство његове 10-те дивизије у Ђевђелији довољно.

Бугарски напад имао је за последицу, уосталом, још већу опрезност код српске војске. Одсудни се тренутак ближио.

\* \* \*

Распоред бугарских трупа на дан 16. јуна, према обавештењима, које је прикупљао српски ќенералштаб, био је овакав:

#### *На шимочком војишту:*

На линији Белоградчик — Фердинандово 5-та и 9-та дивизија (12 пукова пешадије):

Око Видина једна ново образована дивизија (4 пукова пешадије).

#### *У пределу Софија-Цариград:*

Прва дивизија и дивизија коњице (4 до 6 пукова пешадије и 4 пукова коњице).

#### *Око Ђустендила:*

Четврта појачана дивизија (6 пукова пешадије)

*На фронту Кочане-Штип-Радовиште:*

Главна армија генерала Ковачева, са 7-ом и 8-ом дивизијом и 2 пуком 3-ће дивизије (14 пукова пешадије) на линији Штип-Кочане.

У Кочану ова је армија имала: 3 бригаде добровољаца;

У Радовишту: 2-гу дивизију (4 пукова пешадије).

Око Струмице: 1 бригаду.

Око Дојрана: 4 пукове треће дивизије — два противу Срба и два противу Грка.

\* \* \*

Према грчким подацима Бугари су противу Грка имали:

*Код Дојрана:* 2 пукове треће дивизије.

*На линији Серез-Кукуш* 10-ту и 11-ту дивизију.

Претпостављало се да је и 10-та скоро обра-  
зована дивизија такође према њима.

Најзад није се знало о томе где је 6-та дивизија и три нове дивизије. Очекивало се међутим да ће две трећине од њих бити истављене против Срба и једна трећина против Грка.

\* \* \*

Ево распореда српских трупа: истога дана.

*Трећа армија,* 70.000 људи (55.000 бораца)  
или: 44 батаљона иешадије, 8 ескадрона коњице,  
96 топова, 64 митраљеза, 6 чета инжињерије.

Два батаљона 5-ог пука трећег позива у Ђевђелији на положајима на левој обали Вардара;

Један батаљон 14-ог пука и једно оделење митраљеза у Валандову, ради заштите жељезничке станице и пруге у Струмици;

Три батаљона 14-ог пука другог позива на путу који од ове станице води у Криволак;

Једна чета пешадије и један коњички пук са митраљеским оделењем на позицији Гавран;

Предстраже тимочкие дивизије другога по-  
зива на вису југозападно од Драгова, на водо-  
делници између Вардаре и Лакавице;

Главна снага дивизије код карауле Шеоба...

*Дринска дивизија првог позива:* шести пук  
и једна батерија изнад Сушева, 4-ти пук и једна  
батерија на коти 319; 5-ти пук и једна батерија  
на коти 650;

Дивизиона резерва на коти 339;

*Моравска дивизија првог позива,* концентрисана  
источно од Велеса, око коте 392 (Димлер, Џу-  
мали, Вишерли).

\* \* \*

*Прва армија,* 105.000 људи (67.000 бора-  
ца) или:

60 батаљона пешадије, 26 ескадрона коњице,  
145 топова, 92 митраљеза;

*Самостална коњичка дивизија* око Бар-  
барева;

*Шумадијска дивизија првога позива:* 19-ти  
пук и дивизион пољске артиљерије на линији Пле-  
шинци-Тубла, са предстражама од села Лезова до  
реке Коритнице; 10-ти пук, са две пољске бате-  
рије и једном батеријом хаубица, на Црном Врху;  
11-ти пук, са три пољске батерије на Азаници,  
један батаљон на коси Барбарево-Строиманци;  
12-ти пук, са једном пољском батеријом и једном  
батеријом градских топова, на Плочи и Гради-  
шту; један пук дивизијске коњице на Торхали,  
са предстражама на линији Торхали-Лезово; ди-  
вијски штаб у Градишту.

*Моравска дивизија другог позива* на пози-  
цијама које је истог дана уступила шумадијској  
дивизији првог позива, да би се седамнаестог

ујутру наместила на позицијама Плавица, Печеница, Старо Мушково;

Један се батаљон враћао са ретких Букава где је био смењен.

*Дунавска дивизија првог позива:* 8-ми пук са једном батеријом на Црном Врху, 9-ти пук, са једном батеријом у Кривој Паланци, 7-ми пук у Кратову, један батаљон се кретао к Ретким Буквама; 18-ти пук са већим делом артиљерије на Страцину.

*Дунавска дивизија другог позива:* 7-ми пук, са своја четири батаљона на Големом Вису, Кијелици, коти 1669 и Градцу; 8-ми пук јужно од манастира Карпине; девети пук лево од Страцина; 4-ти прекобројни пук у путу за Црни Врх где ће стићи 17. јуна.

У позадини, у Скопљу (предео око Вардара) налазиле су се: прногорска дивизија (10.000 људи) и једна бригада добровољаца (6 батаљона).

\* \* \*

*Стару српско бугорску границу* бранила је друга армија генерала Степановића и то:

На Власини једна дебанкова батерија; код Пирота: 35 батаљона и 106 топова, свега 45.000 људи; на Дешчаном Кладенцу и Св. Николи, тимочка дивизија првог позива, појачана са пет пешадијских пукова;

На фронту Зајечар, Књажевац, Писане Букве, тимочка армија из шумадијске дивизије другог позива, три пука трећег позива и три прекобројна батаљона трећег позива.

Свега 31 батаљон, 68 топова или 40.000 људи.

\* \* \*

Према Северној Албанији остала је појачана дринска дивизија другога позива (40.000 људи)

а према јужној Албанији моравска бригада првога позива (10.000 људи).

\* \* \*

Укупна снага српских борбених армија првог, другог и трећег позива, не рачунајући војску у другој линији, износила је у округлој цифри 348.000 људи.

Као што сам рекао главна се снага налазила у пределу око Вардара; била је подељена на две армије, груписане: *прва* на простору између Криве Паланке, Кратова и коте 550, и *друга* на фронту Штип-Криволак-Велес.

На тај начин, српске трупе су биле распоређене паралелно жељезничкој прузи Ниш-Врања-Куманово-Скопље-Велес-Београд. Ово је, у монгоме, олакшало снабдевање, и омогућило доцније сразмерно лако евакуисање рањеника.

\* \* \*

Бугарска је тактика била проста: дочекати се што пре, пошто пото, најважнијих српских позиција и, затим, важних стратегијских тачака на жељезничкој прузи. Српска војска имала се распарчати, а веза између њених делова прекинути; ваљало је делимично заузети оспорене области, те би, тако, арбитражка руског Цара била јако упропашћена. Тада би се имало само приклонити пред свршеним делом.

## БИТКА НА БРЕГАЛНИЦИ

Да се добије представа о великој битци на Брегалници ваља знати како су се узастопно одиграли догађаји на дан 17. јуна.

Око *један час у јутру*, Бугари су прешли Брегалницу код Штипa и напали на српске предстраже четвртог и шестог пешадијског пукa, у *2 часа 10 минута*.

Није се знало да ли је то био један локални сукоб или општа офанзива. Ноћ је сакривала и број и правац нападача.

Врховна команда је о овоме добила извештај у *5 часова 10*, депешом, одаслатом у *4 часа 30 минута*, од стране команданта треће армије, који је јављао: „У 3 часа 40, Бугари отворише артиљеријску паљбу“.

У *6 часова 30*, нов извештај: „Непријатељ напада на фронту Тестемелце—Балван и заузео коту 256“.

У *7 часова 25*, сазнаје се да се непријатељ, потпомогнут јаком артиљеријском ватром, креће коти 650 и да је шести пук потиснут са предстраже.

У исто време долази извештај команданта прве армије, да су Бугари заузели Ретке Букве и наместили на њима две батерије. Код Лезова су такође потисли предстраже шумадијске дивизије

првог позива, које су се повукле на Дренек, спремајући се за отпор.

Најзад, у *8 часова 30*, добивен је извештај да су Бугари са три пешадијска пука и артиљеријом напали на српски одред код Ђевђелије.

Било је сад јасно, да су Бугари, без објаве рата, отпочели непријатељства на фронту Ретке Букве—Штип—Ђевђелија.

У *подне* сазнalo се да су српски одред код Гаврана напали и потисли ка Криволаку и да, од Ретких Букава и Кочана, нападају на Црни Врх као и то да се води огорчена борба око коте 550.

Судбина Србије зависила је од одлуке коју је имала донети Врховна Команда, од одлуке три човека: Војводе Путника, генерала Мишића и пуковника Живка Павловића.

Била су два решења:

1. Повлачење прве и треће армије и њихово концентрисање на линији утврђених положаја Страцин—Црни—Врх—Градиште—Велес, одакле би се, у згодном тренутку, имала предузети офанзива.

2. Брза и енергична офанзива свију српских снага противу непријатеља, да се, пошто пото, сузбије.

У првом случају би офанзивни дух српске војске одмах опао. Поколебане би трупе посумљале у успех. Настала би јака морална депресија.<sup>1)</sup> Сем тога опкољене, приковане за своје положаје, српске трупе не би више могле маневрисати. Само би јаке резерве — а то није случај — могле омогућити предузимање офанзиве.

Пошто су хладно и мудро размотрене ове две солуције Врховна Команда није се устезала.

<sup>1)</sup> У толико јача, говорио ми је пуковник Павловић, што се више имају у виду карактерне особине српског војника, који је врло сличан француском војнику.

Око 4 часа после подне, Врховна Команда издала је наређење командантима треће и прве армије да и они предузму офанзиву.

\* \* \*

Ево резултата и ситуације на крају првог дана.

*Код треће армије.* — Непријатељска бригада која је, долазећи из Дојрана, напала на Ђевђелијски одред, састављен из два батаљона трећег позива, и поред четири пута веће снаге, успела је да заузме варош тек у ноћ.

Спрам Струмице друга бугарска бригада пре-бацила је на десну обалу Вардара, код Градскога, српски одред састављен из једног батаљона другог позива, једног одреда митраљеза и једне чете трећег позива.

Друга бугарска дивизија, пошто је заузела Гавран, нападала је на Криволак у две колоне: једном ка Патрику, другом ка селу Бруснику. Одред српски са Гаврана полако је одступао бранећи сваку стопу. Противу бугарске колоне која је ишла ка Патрику послат је петнаести пешадијски пук са батеријом топова, да га спречи у наступању ка Криволаку. Непријатељу су пристизала појачања и српски пук би заустављен. Тек око пет часова по подне почеше пристизати Србима делови четрнаестог пuka из Струмице, те, непријатељ би у надирању заустављен.

Код Штипа, као што смо видели, Бугари беху напали на линији Тестемелци—Балван и заузели коту 256. Према њима је била дринска дивизија првог позива. Моравска дивизија првог позива добије наредбу да иде у Варсакли и појача дринску, а потом, да цела армија пређе у напад. До 6 и по часова у јутру, бугарски је напад ишао у северном правцу, обухватајући пети пешадијски пук првог позива на коти 650.

Шести пешадијски пук првог позива беше се повукао на висове изнад Сушева.

Бугарски напади поред све снаге с којом су изведени бише задржати.

Око један час по подне моравска дивизија првог позива ојачала је оба крила дринске дивизије првог позива. У том тренутку Бугари су најснажније нападали на оба крила и напад се не-престано продужавао. Око четири часа по подне њихов напад према Богословцу био је задржан, а на левом крилу потпуно одбијен.

Пошто су овде одбијени, Бугари снажно навале на вис 319 нападајући са највећом жестином све до 8 часова у вече. Нарочитом су же-стином нападали на коту 650, покушавајући да је заобиђу. Донекле су у томе успели, али је трећа армија одржала своје положаје.

Борба на фронту треће армије у току це-лога дана била је огорчена. Са српске стране било је око 4000 мртвих и рањених. Бојно поље око понеких позиција буквально је било покри-вено лешевима.

Две потпуне дивизије, дринска и моравска, првога позива, половине тимочке дивизије дру-гога и два батаљона трећег позива, или укупно десет пукова пешадије, задржали су бугарску силу од четрнаест до петнаест пукова, концентри-сану у Штипу, Струмици и Дојрану.

*Код прве армије.* — Бугари су заузели Ретке Букве, укопали се, али су узалудно поку-шавали напад на Црни Врх.

Четири бугарска пука, три батерије топова са Ратавице и више чета добровољаца покушавали су да сломе Србе на фронту Злетово—Неокази—Петрушино—Лезово. На томе се фронту на-лазиле шумадијска дивизија првог и моравска другог позива.

До подне, предстраже шумадијске дивизије првог позива морале су се повући до села Стубла и Плешинци, на предње положаје Црног Врха. Бугарска пешадија задржала се на вису код села Дренка. Али се артиљерија није могла наместити због паљбе српских хаубица са Црног Врха, те се задржала источно од Дренка одакле је безуспешно покушала да туче коту 550.

После упорне борбе на целом фронту, моравска дивизија другог позива успела је да избије на линију Древено—Лесново—Луково—Мушково. Њена коњица и коњица дунавске дивизије одржавале су везу између ових дивизија и седмог пешадијског пука, који је јужно од Зајмишта предузео офанзиву противу Ретких Букава.

Најзад коњичка дивизија послала је два независна пука да помогну петом пешадијском пуку, који је водио очајну борбу на коти 550.

У вече бугарска је офанзива и на фронту прве армије, била саломљена.

## БОРБА НА КОТИ 550

Замашај и важност борбе на вису 550 изазивају да се детаљније изложи овај моменат велике битке на Брегалници.

Као што су чињенице показале, тактика генерала Ковачева, који је командовао бугарском силом код Штипa и Кочана, састојала се у томе, да се главни напад упути у правцу коте 550 и противу Црног Врха, где се беху повукле изнећене српске трупе.

Једна се колона беше упутила у десно, ка Дренку који се налазио одмах испред Црног Врха, а друга колона заobilazeћи у лево беше узела за мету вис 550, одличан положај за почетне операције противу Овчег Поља. Пад овога виса повукао би за собом пад читаве серије одбранбених положаја све до коте 1000, иза Црног Врха.

Одмах по заузетију Дренка прва колона је имала с фронта напасти Црни Врх, коме је друга колона, са виса 550, претила у бок и позадину.

Бугарска војска, много надмоћнија бројем, извршила је, после огорчене борбе, први део овога плана: Дренек и један део коте 550 падоше у њихове руке.

Међутим српске трупе, које су још увек веровале да је у штитању био један локални сукоб, прибраше се. У току овога дана, 17 јуна, неза-

висна дивизија, под командом кнеза Арсена, извела је изванредно сјајно своју улогу. Благодарећи њој, пети је пешадијски пук могао, без и једног топа, да се целога првог дана одупре непријатељском нападу.

Из села Барбарева, где је у зору хелиграфом био извештен, о бугарском нападу, генералштаб ове дивизије извести одмах пукове и артиљерију у позадини.

Пуковнић *Дунаћ*, са трећим коњичким пуком, упути се дуж Беласице к Лоезову. Мајор Атанасијевић, командујући првим пуком Обилић, успе да допре до Кукова, одржавајући везу са петим пешадијским пуком.

Бугари се већ беху утврдили изнад Петрашина, на 1600 метара од српских положаја. Око десет часова ујутру, не знајући за долазак коњичког пука, они покушавају да заобиђу пети пук, али, под ватром једног ескадрона и одељења митраљеза, морадоше се повући у ровове, остављајући на терену велики број мртвих и рањених.

За то време други и четврти коњички пук, под командом потпуковника Лонтијевића, потпомогнути трећим коњичким пуком, бранише с успехом десни бок шумадијске дивизије првога позыва, на десном крилу прве армије.

Потпуковник Тодоровић, командујући артиљеријом ове бригаде, није дао Бугарима да више пребаце ма које одељење преко Злетовске Реке. Гађало се тако прецизно, да су бугарска одељења, која би се појавила, буквально била зbrisана.

Борба је трајала до 5 часова увече, и док је независна коњичка дивизија зауставила непријатеља за тренутак, српске се трупе спремише да пређу у против напад.

Задоцнење, због рђавог терена неколико

пукова, који су очекивани, учини да се сачека 18. јуна.

Три се пука укопаше на Црном Врху, а четврти (једанаести пешадијски пук) замени трупе на коти 550 и ноћ проведе у непосредној близини непријатеља.

Сутра дан, 18. јуна, зора би поздрављена топовима. Избацујући своју леву колону, Бугари отпочеше напад на Црни Врх; али већ с почетка остварење њиховог плана би ометено. Три српска пешадијска пука спустише се са Црног Врха, па навалише, у јуришу, на каменити вис Дренек, где се непријатељ, преко ноћи, утврдио са три батерије топова.

Жестока и страшна борба, што се разви на доњим положајима Дренка, за кратко време захвати све српске позиције, одакле је српска пешадија, излазећи из опкопа, јуришала у скоковима од педесет метара, растурала се у стрелце, хитајући напред.

Овога пута су противници подједнако јаки по броју, по храбости и војној вештини. Борба се развила до страховитог огорчења.

Пешадија је сјајна својом хладнокрвношћу. Гађање јој је несравњиво. Противничке војске имају француске Шнајдерове топове.

Док је вршен напад на Дренек, разви се борба и око коте 650. То је најкрвавија епизода битке на Брегалници.

Овај вис са стрмим странама има само с једне стране нешто блажији пад. На њој се Срби боре. Али на целој дужини никаде прегиба, никаде заклона од артиљеријске ватре.

Само пространо поље од пшенице, што се лежуја под јутарњим поветарцем, даје могућности да се човек заклони за неколико тренутака.

Бугари су на утврђеном вису изнад Петра-

шина, са четири митраљеза, две пољске батерије и једном батеријом брдских топова. Положај је сем тога штићен и бугарском батеријом на позицијама око Дренка. Заузети овај вис изгледало је немогућно.

Али су Срби знали какав је мучки препад извршен према њима. Држање њихових савезника их је огорчило. Пешаци, коњаници и артиљерици нису више само војници! они су бића која су готова и за најхрабрије лудости, само да освете своје предстраже, које су биле искасапљене, и 3000 потучених и рањених другова.

Две коњичке батерије и једна пољска батерија сипају најживљом ватром. Беле шрапнелске лопте падају управо изнад непријатељских ровова.

Бугари, под кишом од олова и челика, напуштају ровове. Официри их с револверима у руци једва ногоне да остану.

Девет је часова ујутру. Једанаести је пук једва нешто одмакао. Страшна ватра бугарске артиљерије и пешадије прави крваве бразде у његовим редовима. Рањеници се једва склањају, враћају се посрђуни и злађено класје, црвено од крви, полегло под гомилама лешева!

Падоше капетани Душан Ђорђевић и Милутин Милосављевић. Мајора Туфегџића је једна граната формално заклала.

Али нико и не мисли на могућност пораза. Сви су војници пројети истим духом и истом мишљу о победи, јер, говорили су ми доцније ови храбри сељаци, правда мора победити превару.

Са стегнутим вилицама, сви се кретоше напред, без заклона. Официри, старешине чета, команданти батаљона и команданти пука у средини су својих људи. Митраљези на левом крилу праскају, штитећи њихово напредовање, а покривајући бугарске опкопе оловним застирачем и, док се

појаси од чаура обвијају око послузе, српске трупе иду напред лагано али без застоја.

Страховита је врућина.

Лагано, и поред упорног бугарског отпора, надмоћност Срба почиње да се оцртава. Непријатељска артиљерија чини велике тешкоће. Бугарима пристижу одморне трупе, улазе у борбу и жестина битке удваја се. Срби ипак иду напред.

Уз потмуле узвике пркоса, они праве скокове унапред по неколико десетина метара. До стижу на подножје косе, са чијега врха митраљези и топови, без прекида, праште и сипају ватру.

Ево Бугарима још једног појачања. Један ескадрон коњице пристиже у галопу. Али је српска артиљерија добро одмерила одстојање. За неколико тренутака од ескадрона нема више ништа сем растурених, избезумљених, остатака који окрећоше натраг и исчезоше иза брега.

Битка је на врхунцу. Ломњава заглушује. На све стране праска и ватра. Све дрхће. Земља избрздана; кроз ваздух хуји олуја од зрна. Пешаци више не могу да држе своје пушке јер су цеви толико загрејане. Бацају их и узимају пушке рањених и мртвих.

У један мах, поврх борбене вреве, осу се један моћан плутунски тресак, који долазаше с десна. Да нису нова бугарска појачања: Не; — то су нови српски топови.

Урнебесно *Живели!* поздрави мале брдске топове. Она су сишли низа страну, па се успели уз стене, којим брдска батерија једва може да се успне. Заобиђу бугарски положај, па с бока, са савршеном прецизношћу, оспу са свију страна убиствену, ватру покривајући шрапнелима цео врх.

Пешадија се ућута и с једне и с друге стране. Само артилерија има реч.

Потпуковник Јеремић у три маха јуриша на непријатељске позиције. Кнез Арсен наређује првом и трећем коњичком пуку да га појачају.

Први пук сјаше, па се с митраљеским одељењем придружи пешадији, а трећи пук остане у резерви.

Пушчана се паљба настави, док се и по четврти пут не зачу:

„Јуриш!“

Коњаници поскакаше на коње и јурнуше. Земља је дрхтала.

Позади пешаци јуре уза страну с пушкама грчевито стегнутим. Ускаче се у непријатељске ровове. Бајонети се беласају при сунцу што залази.

Бежећи, Бугари оставише батерију брзометних топава и митраљеско одељење са муницијом, официрима и послугом. Српска их је коњица опколила баш у тренутку кад су добили наредбу да беже.

Борба се међутим наставља. Непријатељ одступа бранећи, се очајно. Четврти коњички пук се да за њима и отера их до иза села Лепопелца, одакле се Бугари, после последњег отпора, дађоше у бежање...

Победа је добијена!

На крваву земљу спусти се тишина, коју су проламали јауци рањеника и последњи ропац оних што умиру.

Кота 550 је сада једно пространо поље мртвих. На све стране стотине лешева. Ни једног метра земљишта где није било људских тела.

За неколико тренутака, па ће и сунце да зађе иза врхова Градишта. Војници изнурени,

знојави, с лицем и рукама поцрнелим од барута, неми, поседали по камењу и крвавој земљи, између рањених и мртвих.

Вечерњи поветарац са свежином доноси и одломке погребне песме, коју доле поп Манојло поје за оне што су своје животе дали за отаџбину...

\* \* \*

За то време непријатељ је тучен и на Дренку, а затим, шумадијском дивизијом првог позива пребачен преко Злетовске Реке.

Ова два успеха, чemu се много допринели артилерија и хаубици са Црног Врха, потврђени су бугарском депешом, коју је ухватила српска станица безжичне телеграфије. У њој се између осталих детаља вели: „Срби су нам разбили седму дивизију и иродију даље“.

Непријатељ је на фронту Древено—Лесново—Луково—Мушкиво био бачен преко Злетовске Реке.

На северу од тога, Ретке Букве бише заузете преко ноћи трећим пуком другог позива и седмим и осмим пуком дунавске дивизије првог позива.

Према фронту дунавске дивизије, која је сачињавала лево крило прве армије, непријатељ беше заузео Деве Баир, а Срби Големи Вис.

Прва српска армија провела је ноћ на линији Гуиновци—Лезово—Ратавица—Дренек—Цар. Врх.

\* \* \*

На југу, код треће армије, Срби су се тога дана, 18. јуна, потиснути код Ђевђелије и пред Струмицом, повлачили на висове на десној обали Вардаре.

Већ око 5 часова у јутру две бугарске колоне, које су ишли на Криволак, наставише, борбу противу тимочке дивизије другог позива и примораше је, да се увече повуче ка Криволаку.

На фронту према дринској и моравској дивизији првога позива, битка је била особито же-стока око коте 650 а почета око један час у јутру. Око 5 часова ситуација је по српске трупе била врло критична и остала таква до 7 и по часова у јутру, кад је шумадијска дивизија почела напредовати на левом крилу треће армије.

Мало по мало Бугари почеше попуштати и, око 1 час по подне моравска дивизија првог позива успе да их потисне на линију Троали—Балван.

\* \* \*

У току 18. јуна Срби су задобили 7 пољских топова, 20 кола, 7 брдских топова, једно митраљеско одељење; заробили команданта 13-ог пукка, 17 официра, 150 подофицира и 954 војника.

На старој српско-бугарској граници владао је мир.

\* \* \*

**19. Јуна.** — На целоме фронту настављала се дивља борба. Да је српска војска попустила, ма на једном једином месту, бугарске би се хорде сјуриле кроз проломљени фронт. Пораз би био ту.

Већ тридесет и шест часова, дан и две ноћи, како трају борбе на живот и на смрт: За то време нико се није одморио. Многи нису ни јели.

Напади и против напади на бајонет ре-

ђали су се усред треска, што се производио непрекидном паљбом неких три стотине топова.

Колико херојских дела у току ових српских борба на толикоме фронту! Ова књига не би била довољна да их све поброји.

На Ретким Буквама, Срби беху заробили 760 војника, 62 подофицира и 16 официра, али је ова победа скупо плаћена и име Ретких Букава остаће вечно зарезано у сећању мајки, јер је крви било потоком!

Бугари су тако морали одступити на целом фронту. Само благодарећи снажном отпору њихове пешадије, они су могли да спасу артиљерију и да се повуку до Злетовске Реке и да даду нов отпор. Али, притерани у теснац, њихов је положај бивао све тежи.

Да би добили временна и да би одахнули они се послужише једним стидним лукавством. Подигоше белу заставу и послаше парламентаре. Срби застадоше. За то време Бугари се користише, да пренесу своју артиљерију с једне обале на другу.

На југу су употребили исто лукавство према трећој армији. Срби видеше једног бугарског артиљеријског пуковника и једног ћенералштабног мајора где се приближују. Били су послати, како веле, да преговарају о обустави непријатељства.

Користећи се престанком борбе Бугари на-местише топове и отворише паљбу.

Кад су официри — а ови су били неки че-стити људи — видeli да њихови отпочињу борбу пре њихово: повратка, обраћајући се Србима рекоше: „Ми смо се осрамотили!“ Па црвени од гњева повикаше: „Побите нас!“. Срби нису употребили то право. Два виша официра бише само задржати као заробљеници.

\* \* \*

Најазећи да је после пада Ретких Букава и Дренка офанзива према Кочану могућна, Врховна Команда нареди првој армији да заузме терен између Злетовске и Кочанске Реке, заштићујући се при томе ипак од евентуалног напада са стране Ђустендила.

Дунавској дивизији првог и другог позива би стављено у задатак да служи као заштитница, а шумадијској првог позива и моравској другог позива, Црногорцима и коњици да иду на Кочане.

Шумадијска дивизија првог позива наступала је к Рајчанском Риду, растерујући непријатеља и моравска дивизија другог позива преко Турског Рудара ка Рајчанима, потискујући Бугаре. Обе се дивизије зауставише на линији Гуиновци — Лезово — Ратавица — Турско Рударе — Пасацик. Коњичка је дивизија одржавала везу са трећом армијом.

На Рајчанском Риду, који је био последња заштита пута Штип — Кочане — Царево Село, Бугари беху окупили шест пукова пешадије и два пuka артилерије.

\* \* \*

Југозападно од Штипа, према трећој армији непријатељ се налазио између Сушева и Тестемелца, на десној обали Брегалнице. На крају дана дринска и моравска дивизија првог позива успеле су да га потисну на другу обалу.

Међутим, још јужније, положај тимочке дивизије беше се још више погоршао. Би одлучено, да јој се пошље у помоћ једна бригада добровољаца и једна црногорска бригада.

У вече трећа армија се затекла на фронту

Крушиште — Балван — Рибник — Драгово — Шеоба — Криволак.

\* \* \*

**20. Јуна.** — Тимочка дивизија у сукобу са бројно надмоћнијим непријатељем би сатерана уз Вардар — на коме није било моста. Срећом Бугари, и сами изнурени проведоше ноћ у миру.

За то време прва је армија спремала јуриш на Рајчански Рид, шумадијска дивизија првог позива западно, моравска другог позива с Црногорцима северно, а коњичка дивизија одржавајући везу између прве и треће армије.

Да би ослабили српско наступање према Кочану, Бугари изведоше напад на дунавску дивизију првог и другог позива, на десном крилу прве армије. У жестокој борби, која се развила, а уз припомоћ јаке артиљеријске ватре, они успеше да заузму Деве Баир и Жедилово; али им напад на Кали Камен, преко Рујана и Китке би одбијен.

## РАЈЧАНСКИ РИД

**21. Јуна.** — У ранијим поглављима видели смо какви су се страшни сукоби десили до 20. јуна. Тога дана почеле су дипломатске канцеларије порицати постојање рата. „То није рат“, говорило се у Бечу. „Рат није објављен“, говорили су други, „према томе га и нема“. Званично се јављало да се Данев спрема на пут за Петроград, преко Варне, где га чека један руски торпиљер.

А непријатељства се настављају! И топови грувају од бугарских граница до Солуна!

\* \* \*

У одступању Бугари се беху повукли на Рајчански Рид, спремајући се да иза опкopa даду снажан отпор.

Рајчански Рид, отет од Турака, српска војска беше уступила Бугарима.

Да би избегла сваки неспоразум са савезницима, Србија је Злетовску Реку била узела као демаркациону линију земљишта, које је заузела њена војска.

Ови висови, на левој обали Злетовске Реке, имали су бити прва етапа српских победилачких трупа на бугарској територији.

За време дипломатских преговора, Бугари беху од Рајчанског Рида направили праву твр-

ђаву. У његовом заклону су, дуж Брегалнице, окупили остатак њихове четврте армије, нарочито чувену рилску дивизију, неколико бригада добровољаца и више батерија брзометне артиљерије и хаубица, са свега 80 топова.

Али ништа није могло задржати полет Срба, ни тешкоће терена, каткад огромне, нити очајнички отпор противника.

Бугари су разумевали да изгубити ову важну позицију значи за њих почетак пораза.

Наредба за напад би дата у 11 часова пре подне.

Распрскава се први шрапнел и његов бео дим налик на памук, још се није ни разнео на ветру, а канонада отпоче са свију српских положаја. Отвори се страшан дуел између противничких артиљерија, који је трајао три часа.

Но Срби, имајући најмодерније топове из Крезо-а, мало по мало прецизношћу, добаџивањем и брзином паљбе надвлађивају бугарску артиљерију, мање савремену.<sup>1)</sup>

Пешадија српска је чекала. Официри су имали муку да задрже људе, који су били озлојеђени.

Најзад тренутак беше дошао. Батерије једна за другом беху ућуткане а под величним сводом српских шрапнела, српска пешадија полети...

Ипак се није успело савладати препреке. Један бугарски пук, заклоњен врхом једне стрме падине, одупирао се, осипајући паљбу из топова и пушака.

Ако се и ова позиција не заузме, цела борба тога дана остаје неизвесна. Ваља и тај положај

<sup>1)</sup> Бугарска артиљерија, која је, у осталом, за време рата показала више пута јуначка дела, такође је већим делом састављена из топова Шнајдер-Крезо, само модела не тако скраћеног а има и Крулових топова. Ни једни и други топови нису имали снабдевени последњим усавршеним која се налазе код српског топа.

заузети на бајонет. Али како? Зар се, под непријатељском ватром, пентрати уз скоро окомите стене?

Командант српске војске устезао се да заповест за јуриш, јер би значило излагати војнике извесној погибији...

„Господине мајоре, рече један глас, обраћајући се официру, дозволите мојим брђанима част да заузму овај вис“.

То је био један Црногорац, један од официра оних 12000 људи, што су преостали из битака код Скадра и што су форсираним маршом на први глас о сукобима, прешли Санџак и Стару Србију и дошли у Скопље, да се придруже својој браћи.

Трубе свирају јуриш... Црногорци полете. Брдо, они брда већ добро познају; тешкоће, опасности, све то нема значај за њих. У том из бугарских редова, који су дотле ћутали, осуше први плотуни.

Паде двадесетина људи. Остали продужују пењање, не пуцајући, не тражећи заклона. Официри напред, с исуканим сабљама, задржавају оне који у полету хоће да излете напред. Пада киша од куршума, дробе стене или се зарива у прса. Пењање још брже. Најзад Црногорци скоро допиру до непријатељских опкона из којих вире бајонети... Још један скок па судар.

Трчећи Црногорци дочепаше пушке у леву, а десном повадише иза појаса револвере, које никад не остављају, пуцајући на запрепашћене Бугаре.

И по том, пре но што су они што нису били погођени и могли доћи к себи од изненађења, Црногорци беху у рововима.

За то време један српски пук, помогнут једном батеријом, удари Бугаре с бока, који поку-

шаше да се још једанпут спасу лукавством, дижући белу заставу. Али је већ било рђавог искуства. Срби одбију парламентаре. Настане општи напад. Све што је покушало било да се одупре би уништено.

У пет часова увече Рајчански Рид био је заузет.

Ровови су били пуни бугарских лешева. Није имало времена копати гробове. Од ровова, изрешетаних гранатама, направљене су им гробнице у које су сарањени.

\* \* \*

Седма, рилска, бугарска дивизија била је распарчана шумадијском дивизијом првог позива. Цео бугарски тринаести пук, обузет паником, побегао је, остављајући команданта, који пада у руке противнику.

Десно крило бугарске армије у Македонији, која је имала 60 батаљона и 120 топова, било је потпуно потучено — разбијено.

Успех је стао Србе више од 6000 губитака; бугарски губитци међутим су били огромни. Борци су буквально били десетковани. Болнице су биле препуне рањеника од којих су половине били Бугари, остављени од својих на бојноме пољу.

\* \* \*

Истога дана била је прва битка између Грка и Бугара у којој су ови последњи одбачени на линију Кукуш—Лахана. Од сад се могло рачунати и на грчку сарадњу која се дотле није осетила.

## ЗАУЗЕЋЕ КОЧАНА

Од почетка непријатељства главна акција је била на северу од Штипa, мада је битка била општа и протезала се не само долинама Брегалнице, Злетовске Реке, од Царевог Врха до Штипa, већ и јужно од Штипa, с друге стране Брегалнице, дуж Лакавице, између ње и Вардарa.

Мало по мало, и поред бесне борбе која се водила, нарочито на Криволаку, где су још првог дана Бугари имали успеха, ова друга борбена линија губи од своје стратешке важности.

Господари Рајчанског Рида, Срби су грозили Кочану, чији је неизбежан губитак имао значити несрећу за Бугаре. Доиста, ова је варош на раскршњу путева, који везују Бугарску, средишну Маједонију и Стару Србију.

Кад су 22. јуна и последње позиције око Кочана пале, српска коњица без тешкоћа уђе у варош, 23. јуна у 10 и 50 часова пре подне.

Све бугарске трупе, које су још биле јужно испод тога места, нашле су се сад одсечене од бугарске границе. За повлачење им је остао само један пут: долином Брегалнице до Царевог Села, а одатле су само планином могли сићи у долину Струме.

\* \* \*

Код Кочана је српска артиљерија учинила заиста ретко дело. Ево, на пример, писма једног

српског артиљеријског подофицира упућеног родитељима а које су доцније објавили београдски листови.

„Драги оче,

„У толико ти радије пишем што имам да ти опет јавим за успех наше батерије.

„Чим су наше предстраже потисле Бугаре, наша батерија добије налог да се крене напред и 19. јуна већ смо заузимали једну важну позицију, одакле смо имали да штитимо десно крило наше дивизије.

„Те вечери, командир наше батерије, капетан Петковић, размотривши ситуацију, даде поручнику Стојановићу да командује левим одредом а потпоручнику Ђорђевићу десним. Ја сам у овом десном одреду командовао првим топом.

„Двадесетог јуна до подне било је мирнодок на једном, не сећам се сата, командир ко, мандова:

„На своја места!.. Батерија мирно!.. Десни одред по мојој наредби!.. На непријатељску пешадију вис Китка!.. Нишан 48! — — —

„Сви смо били врло узбуђени. Чим је наше одељење управило топове на непријатељску пешадију и нанишанило, чу се наредба:

„Пали на десно!..

„Старешине топова поновише команду. Ваздух се потресе од пушња а на вису Китка указаше се бели облачићи од шрапнела.

„После кратке паљбе Бугари се повуконе.

„У том приметимо једну непријатељску батерију која је, на путу што води Кочану, наносила велике губитке нашем десном крилу. Капетан даде трећем топу одговарајући угао. Даљина је била већа од 5500 метара. Наши метци нису доносили велике губитке нашем десном крилу. Капетан даде трећем топу одговарајући угао. Даљина је била већа од 5500 метара. Наши метци нису доносили велике губитке нашем десном крилу.

„Капетан нареди те ископамо земљу испод лафета наших малих топова. Сад су, устима окрнутим к небу, изгледали као опсадни топови. Угао је био 22 степена.

Један шрапнел, други, па још неколико, — ништа! Бугарска се батерија не миче.

„Гранате!... викиу капетан.

„Овога пута бугарски топови бише досегнути. За неколико минута посласмо им читав пљусак и ускоро их ућутасмо.

„Мислили смо да ћемо после толике несанице моћи мирно спавати. На жалост. У поноћи пешадија наше „браће“ Бугара покуша кретање од Китке на Царев Врх. Пушчана паљба трже из сна нашу батерију. Неколико наших шрапнела што засјаше кроз ноћ било је довољно да заплашимо „балканске Јапанце.“

„Сутра дан, 21. јуна, имали смо само неколико чарки ради забаве. Пешаци су нас славили. Долазили су да честитају и нама и нашим батеријама. Да знate колико нас пешадија воли!

22. јуна био је наш велики дан. Око десет часова ујутру, бугарска се пешадија понова појави на вису Китка и њихова батерија поче опет разоравати на нашем десном крилу.

Тог тренутка наш капетан повика:

„Десно одељење по команди његовог старешине, лево по мојој!

„Пуцали смо убрзаном паљбом. Вихор од шрапнела и граната разносио је јадне Бугаре. Десно одељење успело је да пуца и на даљину од 7600 метара! Јединствен случај са пољском артиљеријом! То је одељење нагијало бугарску батерију да напусти положај и тако ослободи наше десно крило на путу за Кочане идући у сусрет Црногорцима.

„У истом тренутку остатак бугарске пеша-

дије напусти Китку, ради одбране Кочанског пута, али је Црногорци нагнаше на повлачење. Наши заузеше Китку без и једног метка без и једног губитка. Бугари су се повлачили палећи за собом.

„Двадесет трећег јуна капетан нареди да променимо положај, да би могли штитити повлачење наших трупа у случају неуспеха; али је ово било бескорисно, јер Бугари и не покушаше офанзиву.

„Двадесет четвртог јуна смо на бугарској граници, где чекам тренутак да учествујем у новим победама.

Радослав“.

нама, ударише у повлачење, с непријатељем иза леђа који их је гонио.

Несрећно село Криволак било је згариште!

Бугари су оставили на бојишту 2000 мртвих и рањених 150 заробљеника, 2 лекара с болницама и велику количину муниције.

\* \* \*

## КРИВОЛАК

17—24 Јуна

Ускоро су успеси прве српске армије допуњени успесима на југу, зауземањем Штипа, главне бугарске тачке још од почетка непријатељства, а затим и њиховим поразом код Криволака.

Две бугарске дивизије првога позива, једна под командом генерала Ковачева, друга генерала Иванова, напале су свом снагом на положаје које је држала тимочка дивизија другога позива.

Четири дана без престанка трајала је страшина несразмерна борба. Срби су били изнурени умором, несаницом, чак и глађу, јер је нестајало хране. Приморани да се боре при свем том, под жарким сунцем, велики број војника падао је од сунчанице. Командант Криволака морао је напустити ово село. Од 1000 људи остало му је само 150 бораца!

При свем том, 20 јуна Срби су успели да зауставе непријатеља који и сам десеткован није више смео напред.

21 јуна тимочка се дивизија повлачила а 22 скупљала око Кослара.

Најзад стигло појачања. Силазећи с воза људи су се налазили на борбеном фронту. И сада се опет Бугари морадоше повући.

Двадесет четвртог јуна они учинише очајан и последњи напор, али одбијени на свима стра-

ШТИП  
21—25 јуна

У наше време кад се пуца на велику даљину и када су, због моћног барута и експлозива, борбе могућие и на великим одстојањима, Срби и Бугари су се, и поред сасвим модерног и страховитог наоружања, сваког дана буквально хватали за гушу.

Свуда, на целоме фронту ове колосалне битке на Брегалници, огорчење је доводило противнике у страшну борбу груди у груди. И поред браздатих пушака и топова, убијало се сабљама, бајонетима, сикирама, клало се са дивљачким бесом некадањих ратника.

Код Штипа су се и артиљерици служили својим топовима из близа. Две српске брдске батерије пуцале су тако изблиза да је од једне бугарске чете остало свега 12 људи.

Бугари су држали све висове што се спуштају према Штипу, који је на тај начин постао средиште једне праве мишоловке коју је требало уништити пре но што се крене на варош.

Једном одељењу војске састављеном из 4-ог и 16-ог пука и две брдске батерије, стављено је у дужност да то изврши.

Ноћу између 20 и 21 јуна у 1 час ујутру ово одељење добије заповест да заузме пре зоре

коту 256, која изнад таласастог земљишта, доминира Штипом и Брегалницом.

Два непријатељска рефлектора обасипали су терен светлошћу. Пошавши из села Сушева, Срби су се као сенке провлачили између поједињих спољних светlostи. Знали су да се излажу скоро извесној смрти. Али су они били од људи који чине чуда и, не давши знака од себе, у три часа ујутру већ су били на вису.

Без шума ископаше опкопе, и кад свану, топови су били на својим местима.

Кад је бугарски командант био извештен од комита о томе, презриво се накашљао, па даде заповест да се униште они што су се тако неразумно увукли у њихову клопку.

За часак, па кота 256 постаде нишан за све бугарске батерије. Најзад, кад су мислили да је брдо преврнуто од дна до врха, навали пешадија у збијеним масама.

Непомични, мирни, као од олова, Срби добро заклоњени и прикривени иза својих опкопа, нису пуцали и пустили су бугарску пешадију да се приближи.

Коса се зацрнила од непријатељских пешака који већ викаху победу.

На један мах осу се грмљавина!

Осам пуцњева сливаху се са осам распрскавања. Од непrekидне експлозије тресли су се неколико тренутака и небо и земља и... цела коса испред Срба оста без Бугара, као почишћена.

„Брђани“, осам малих топова, бљували су картеч са највећом брзином. Резултат је био страшан покољ<sup>1)</sup>). Буквално су кошени читави бугар-

<sup>1)</sup> У овој паљби картелом Срби су упаљач темпирали на илуу тако, да је распрскавање зрина настајало чим излети из певи, на 10 до 15 метара испред уста од топа. У сваком зрну било је по 250 куглица, а Шнајдеров топ избаци олако по 20 зрну у минути. Према томе осам топова избацило је  $8 \times 20 \times 250 = 40.000$  куглица.

ски редови. Једва се видео по који војник, што је преостао, где бежи обезумљен...

\* \* \*

Због тешког положаја тимочке дивизије другог позива у Криволаку, генерал Божа Јанковић, командант треће армије, морао је остати на десној обали Брегалнице.

Врховна Команда послала му је шумадијску дивизију првог позива, која, одвојена од прве армије, после дадесет четири часа форсираним маршем стиже у Хадрифакли 22. јуна у 8 часова у вече. Командант треће армије, и поред овог појачања, није се одлучио, ни 23. и 24. јуна да предузме офанзиву,

Војвода Путник био је принуђен да тренутно напусти гоњење бугарских трупа потиснутих из Кочана, и, док се Бугари корестише овим прекидом да се утврде на положајима од Црног Камена до Голека, он даде наредбу првој и трећој армији да заузму Штип. Дадесет петог јуна Моравска дивизија другог позива пређе Брегалницу између Черновци и Кушичина. Прекидајући свој снажан отпор, Бугари нагло напустише Штип, чији пад обележава потпуну српску победу на целом фронту велике битке у Мајданонији.

Бугари, разбијени, бегаху од Кочана к Царевом Селу и од Штипа к Радовишту, у које је српска коњица, што их је гонила, ушла већ сутра дан, 26. јуна.

Тако је велика битка на Брегалници, једна од најдужих и најкрвавијих за које зна историја модерних ратова завршена.

Са своје стране и Грци беху узели Струмицу и дођоше тога дана у додир са српском војском.

## ПОБЕЂЕНИ ИЗ ПРОШЛОГ РАТА

Наишao сам у Београду на једног рањеника из битке на Криволаку. Вреди му посветити неколико врста.

Он је Турчин, из Охрида, поручник Цафер Ђуре... Дадесет осам му је година. Учио је најпре у Битољу, па после војну школу у Цариграду.

Као официр у турској војсци он се је у првом балканском рату борио противу савезника. Два месеца се борио најпре око Водена и Хлерија против Грка. После битке код Битоља, видећи да се Европска Турска руши, он се повукao на своје добро код Охрида где се већ налазила српска војска.

Велики родољуб, он је кроз седам месеци чувао у сломљеном срицу тугу за отаџбином.

Али дух трпељивости и благост Срба учили су од ових побеђених људи нешто више но што су нови анектовани поданици, и ако се могло очекивати да ће они остати непомирљиви непријатељи. Кад су Бугари извршили препад, велики број Турака и Аријата тражили су да уђу у српску војску.

Тако се Цафер Ђуре понудио за добровољца са 210 мухамеданаца, од којих су 40 Аријата, који својевољно ступише под његову команду.

Били су послати на Криволак, борили су се

као лавови, рече ми један српски капетан који се крај њих тукао.

Овај официр није претеривао, јер после победе, од трупе поручника Џафер Беја остало је у животу само 40 људи. Њихов старешина, потпоручник Муса тешко је рањен, а потпоручник Махмуд био је убијен.

— Зашто сте се тукли за Србију? запитао сам Џафер Беја који беше добио медаљу за храброст.

— Јер су Срби правични, поштени и искрени колико и храбри, док су Бугари лажњивци, ниткови — лопови. Срби су нам свуда поштовали имање и част; Бугари су нас плачкали и убијали. И ја сам сам крајем децембра месеца био њихова жртва. Четири Бугарина из Охрида насиљно су ми упали у кућу и однели где је што било.

„Борећи се за Србе, ја сам се борио за слободу!“

После мало ћутања Џафер Ђуре додаће:

— Шта би доиста било од нас да су Срби били побеђени?... За неколико година и ми и Срби морали би исчезнути. Борио сам се за своју слободу и за нашу заједничку слободу!...

\* \* \*

Они који су јуче побеђени постали су Србима данас солидни и лојални сањезинци, пружајући у више махова своју искрену помоћ.

И не помишљајући да се користе осуством трупа које су ушле у српско-бугарску ватру, Турци и Арбанаси са освојених земаља уписивали су се у великом броју под српску трбојну заставу тако, да је међу вазарима и у трупама, било много оних што заменише црвени турски фес или белу арнаутску капу српском *шајкачом*.

Кад су Турци извршили напад, ходе су го-

вориле правовернима: „У Корану пише да треба да волимо земљу која штиши нашу веру. Сви Мусимани треба да се дигну за одбрану наше нове домовине, Србије“.

У Плевљима, у Ново-пазарском Санџаку, само ту варош да споменемо, манастир и девет мошеја држали су молепствије молећи Аллаха да Срби победе. На народном збору, где се састало око 3000 хришћана и мухамеданаца, уписано се за непун сат 100 добровољаца, а најугледнија турска личност у томе крају, Хаци Бег Бајровић пријавио је да о своме трошку опрема 150 добровољаца које ће сам водити у рат. Пријавило се до 150 болничарки за службу по болницама.

Али симпатије доскорашњих отоманских поданика према Србима прошириле су се и ван граница земаља које је заузела српска војска.

Становници Штипа, изузев бугарске мањине, отворено су се радовали уласку српском у варош. Турци су се усрдно опходили према војницима и доносили им свеже воде.

— Дајте нам оружја да се с вама боримо противу бугарских дивљака, викали су.

Заиста Турци и Јевреји страшно су трпели, због изнуђавања, која су према њима вршили војници и комитације краља Фердинанда. Српска победа за њих је значила ослобођење. Зато су српску војску и дочекали с триумфалним капијама од зеленила и цвећа.

Многи од њих су са ретким милосрђем, и упркос опасности, блажили болове српских рањеника који су измакли бугарским покољима. Скоро у свима мусиманским и јеврејским кућама нашли су по једнога или више српских рањеника, које су узели и кришом пренели у кућу, прикривајући их по подрумима и житницама.

## У ПУТУ ЗА БОРБЕНУ ЛИНИЈУ

29 јуна. — При поласку из Париза управо сам имао толико времена да узмем своју путну торбу, ону исту којом се служим кад идем на два три дана у Тур или Ажан. И ево ме у „експедицији“. На колико времена? Бог ће знати, а „у рату“ к'о у рату.“

Не сме се губити ни један трепутак: тамо доле битка бесни. Срећом још из првог рата, сачувао сам добрих и солидних пријатеља; за представника *Журнала*, који је раније био и српски војник и највеће тешкоће се брзо изгладе.

— Којој се армији желите пријружити? штитао ме краљев ађутант пуковник Николајевић.

— Оној која је најкешће заузета борбом.

То је била прва армија, којој су на челу стајали престолонаследник Александар и ќенерал Бојовић. У њеноме је саставу и дунавска дивизија другог позива, под командом ќенерала Рашића. Било би ми особито пријатно да се пријужим овој дивизији и да потражим 3-и артиљеријски пук с којим сам под Једреном био под ватром из турских топова. Још предамном, пуковник Николајевић, у име краљево телефонише војводи Путнику у Скопље, тражени да се предузме што треба те да, и не свраћајући у главни штаб, могу одмах отићи у Куманово, а одатле на борбену линију.

Пре но што би се попео у воз, једна кратка посета београдске тврђаве намеће се сама собом, јер су ове старе зидине сада постале чувалиште ратних заробљеника.

Бугари, издати од ратне среће, помешали су се са Турцима, који су већ одавно ту и који још нису били пуштени кад су непријатељства обновљена.

Бугари су поражени обртом догађаја. Пуковник П..., кад сам га запитао о нападу рекао ми је на чистом француском језику:

— *Мислили смо да је давољно да дунемо па да сраска војска оде до врага.*

Један капетан који је присуствовао нашем разговору додаде:

— *На жалоси, сами смо себи ископали гроб!*

Похитам на станицу. Али тамо почињу тешкоће: нема возова! веле чиновници. Како, нема возова? На пругама низови вагона, локомотиве пиште... То је истина, али нема редовних возова, само војнички транспорти.

Шта мари! Главни шеф станице, један стари пријатељ, љубазно ме дочека и одмах нареди да ми се задржи један купе на првом возу за Ниш. Ту ћу морати напустити свој купе, али захваљујући љубазности овога красног человека, поштански су ми чиновници указали гостопримство до Куманова у своме вагону.

Мој друг и пријатељ Андре Тидеск, који је за *Журнал* имао да направи важну анкету о *бугарском неверству* тражи и сам воз за Скопље. Све је не може боље бити, где има места за једнога има и за двојицу, нарочито у једном резервисаном купеу. Путоваћемо дакле заједно.

У кола! Један чудан шум праћен проклињањем, наговештавао ми је да сам направио несрећу која се не да поправити.

У хитњи смо били спремили нешто јела, јер ће пут бити дуг, а није се могло ни мислiti да се уз пут што набави. На Жалост! намештајући се на своме седишту полупао сам сва свежа јаја која је мој пријатељ Тидеск брижљиво чувао у цеповима.

Воз састављен из теретних вагона и претрпани људима из трећег позива, крете се полагано и ускоро смо јурили брзином од — шест километара на сат!

Покрај варошица, скоро опустелих, дуж железничке пруге окупљене жене и деца, можда ће већ сутрадан бити удовице и сирочад. При нашем пролазу они још увек имају храбrosti и одушевљења да поздраве последње бранноце земље.

Покрај старих војника трећег позива чије су жеље овог пута услишене, видимо у возу и рањенике из турског рата који се, тек што су се опоравили, сад враћају у своје пукове. Има их чак и по крововима вагона. Возимо се лагано, врло лагано.

На успонама, две локомотиве, које су се морале саставити, брекћу као претоварени коњи. Пруга је претрпана возовима с рањеницима. Иду за Београд, ма да тамо, о чему сам се и сам уверио, у болницама већ нема места.

По званичним подацима, за недељу дана од почетка непријатељства, Срби су већ имали 30.000 људи убијених и рањених. Страшна хекатомба за коју се није знало ни у најгорим данима из балканско-турског рата. А бугарски губитци, још већи, цењени су на 60.000 људи.

Пред долазак у Ниш где је штаб друге армије, генерала Степановића, моралосмо се зауста-

вити да пропустимо нове санитетске возове који су се кретали у позадину.

Има више од сата како чекамо и возови нас с рањеницима непрестано мимоилазе. Набројао сам их десетине. А има их још који чекају. Сиђемо с воза, да би само мало опружили ноге. Пред нама читав низ вагона од стотину метара дужине, напуњених рањеницима.

Уђем у један вагон. Четринаест рањеника, на завојима, поремећеним услед труцкања, види се крв.

Један младић са стакластим очима, с главом завијеном у платно умрљано крвљу, које скрива свакако тешку рану. Свеж ваздух што продре у вагон покрете га мало из укочености, он се мало подиже, шапућући нешто.

Окрећући се вальда своме пуковском другу, јер га по имени зовну, он је говорио испрекиданим реченицама.

Преведоше ми његове речи:

„Петре, друже... кад умрем, учини ми ову највећу услугу... код куће у селу видећеш ми мајку; пољуби је... и кажи да сам је молио... да пошаље шест динара жени мого наредника. Он је погинуо... предамном. А од њега сам позајмио ову суму. Треба да се врати његовој жени... И после, кажи мојој мајци, да сам пао... храбро... за земљу!...“

Мени грунуше сузе.

Болник изнурен напором беше се уђутао. Још сам био у возу кад је издануо. С капом у руци удаљим се одатле дубоко тронут.

\* \* \*

**30. Јуна.** — Настављамо путовање, којему нема краја. Оставили смо угодна седишта нашег

засебног купеа и наместили смо се, како тако, између пакета и торби за депеше у нашем поштанском вагону.

Мој пријатељ Тидеск опружио се по столу што се протеже дуж вагона испред преграда за распоређивање писама, метнуо један дењак обвијен грубим платном, па оде у земљу снова.

У Врањи велико претурање: један драгоцен пакет — 150.000 динара у банкнотама — упућен благајни једне српске армије, никако да нађемо. И чиновници и ја врло нерасположени тражимо на све стране. Само Тудеск и даље спава сном праведника. Продрмам га. Он се подиже, и у полу сну, а унеспокојен нашом ужурбанишћу, пита шта се дододило. У истом тренутку шеф поште узвикну каоkad се човеку свали велики терет с груди. Исчезли је пакет пађен. Тидеск је спавао на читавом имању!

Већ двадесет и шест часова путујемо. Напослетку ево Ристовца, станице која је још до прошле године обележавала српско-бугарску границу. Крај станице подигнуте бараке. То су пољске болнице, где сви здрави и рањени проведу у карантину по пет дана, пре но што се пусте да наставе пут за Србију.

Колера, страшија и од бугарских шрапнела, куршума и бајонета, покосила ја многе војника у српским редовима. За време рата са Турском, а после обуставе непријатељства, трупе су се умеле сачувати од колере; али се она одмах појави међу трупама чим су ове заузеле позиције на којима су били Бугари. Заробљеници и рањеници бугарски, које су Срби упућивали у позадину или их неговали поред српских болесника, разнесоше заразу свуда, чак и међу регрутете који још нису видели ватре.

Међутим санитет предузима највеће мере и

најенергичније мере опрезности. Лешеве, одело и опрема колеричних болесника спаљују се. Све се дезинфекцира, оружје, кола, вагони. Издане су изричне заповести војницима да се не рукују, да не једу зеље и воће, ако није кувано и да избегавају сваки додир са стварима и људима.

Али оно што смо видели у Ристовцу није ништа: „Чекајте док дођете у Куманово, рекоше ми; тамо ћете видети коликог је маха узело зло; тамо ћете добити преставу о пустоши коју зараза оставља за собом.“

Воз нас сада носи пругом што слизи моравском долином и поред царског друма, који везује Скопље за Солун.

По овим местима су се водиле прве битке у балкано-турском рату. Колико ли је лешева оплодило земљу и дало добру жетву. Биће то лепа жетва. Овде онде, међу злајеним класјем, виде се редови малих сеоских крстова. Ту су Срби обележили гробове своје браће. По путу непрекидни низови кола, која се, уз лагани ход волова, крећу, носећи муницију и намирнице за војску.

Најзад, после тридесет и једног часа вожње, ево ме са мојом торбом на кумановској станици.

Неко бело блато лепи ми се за обућу, за одело. Кејови, зидови, дрвеће, оружје, чак и одело на војницима, све је посuto негашеним кречом.

Одем одмах код дежурног официра, да се обавестим има ли каква наредба од генерала Путника која се односи на мене.

— Дабоме, прихвати официр, убисмо се чекајући Вас.

Сазнадох да ме је аутомобил чекао целе ноћи и тек је у зору отишао. Нису могли ни мислити да могу путовати између торби за писма,

Решим се да оставим свој поштански вагон и да одем у варош, на два три километра од станице.

Тидеск продужује пут за Скопље. Растанемо се мало узбуђени: „До виђења код *Журнала* у Паризу... ако се обојица вратимо!...“

## ОД КУМАНОВА ДО ГРАДИШТА

По прашњавом путу, сретам још увек воловска кола с храном и муницијом. Мало војника. Рат се не води више овуда. Ипак у Куманову видим једну батерију.

У вароши рушевине из првог рата још нису поправљене. А и где би се нашла потребна радна снага? Оно мало људи што нису, из буди ког разлога, ушли у војне редове, заузети су сад негом колерињских болесника. И збиља Куманово са Велесом и Скопљем на југу јесу престоница колере.

Свуда, почев од саме станице, негашени креч покрива зидове и земљу. Неколико официра из трећег позива које сам срео иду у рукавицама, избегавајући сваки додир. Човек би се смејао овим људима у рукавицама, да ситуација није била дирљива и да сваког тренутка не наилазимо на кола с мртвачким сандуцима.

На жалост, у пркос предузетих мера опрезности, број жртава сваког дана расте, па и сами столари, који су доведени да подигну бараке, помрли су од тешке болести.

Овде су бараке постале недовољне и болесници, великим делом, под шаторима, у блату од негашеног креча очекују смрт.

Официри су ме обавештавали о величини зла. Доле на борбеној линији, све су реке, на-

рочито Брегалница, заражене. Ко може спречити војнике да се не нашију воде на жаркој топлоти и на тлу од врелог камена?

Кад се дође до реке, страже које имају да бране прилазак води за часак су преплављене.

Убите нас! — вичу војници; волимо више смрт него жеђ!

У више пута, после узалудног покушаја, да, по дужности, уздржи своје војнике, официр видећи да је немоћан, почне и сам пити отровану воду.

Српска војска имала је каткада само устаяле баре, да водом из њих загаси жеђ. После једног таквог напитка из гуше једног војника извађене су две пијавице.

Генерал Вукотић причао је, да се у једном црногорском одреду, пошто се подмирио водом из једног бунара, разболело 140 људи. Бугари су били привезали за велики камен један колеричан леш и бацали у бунар. У осталом, изгледа да је код Бугара био обичај, да се отарасе лешева, бацајући их у реку, стотинама.

Али је нарочито у трећој армији колера направила највећу пустош. У Сари-Хамзали, између Велеса и Штипа, уз штаб треће армије било је три пољске болнице. Једва да су рањеници од 17—18 јуна били и превиђени, кад почеше притицати колерични. За часак, па их је било хиљадама. Главни лекар је сам био заражен; амбуланте препуне рањеника. Сироти се људи наместише на једној њиви где покосише пшеницу, да подигну колибе и тамо сачекају смрт.

Та њива под пшеницом у Сари Хамзали остаће за увек тужно чувена. Ту је и један мој колега, новинар из Сарајева, Бошко Петровић платио животом своје старање око обавештавања, које га је довело до овог *поља смрти*.



Ево ме у канцеларији старешине места. Један поручник из трећег позива одмах ме прими, поздрављајући у мени „велику пријатељицу“ Француску. Он телефонише главном штабу, затим првој армији. Потврдили су му да ми је дато одобрење. Сад треба наћи начин како да идем даље. У Паризу, у провинцији, у иностранству, па и овде, у редовно време, човек нађе, ако не аутомил, а оно макар проста кола, ма какво подвозно средство. Али сада, па ни за злато, тога нема. Све је узето реквизицијом.

Срећом излазећи из канцеларије сртнем се с једним артиљеријским капетаном, коме је поверен извесан задатак у Куманову, а с којим сам живео у српским рововима под Једреном. Одмах ми је понудио драгоцену услугу. Захваљујући љубазности команданта места, један војник би послан да потражи потребно подвозно средство.

Очекујући његов повратак попићемо по једну турску кафу. Мој стари друг из времена опсаде извади из цепа једну малу флашицу и насу по неколико капи у наше кафе. То је била млечна киселина. Моја кафа доби укус лимунаде. Поред сублимата којим се сви обилато служе „с поља“, млечна киселина је, изгледа, најбоље „унутарње“ средство противу бацала колере.

Тражио сам да се и ја снабдем и једним и другим, али се више не може добити код оног јединог апотекара у Куманову. Гледају да добијем у којој пуковској болници.

Војник се вратио са фијакером. Какав екипаж! И последња, расклматана, кола што чекају по нашим станицама, важила би као најлуксузнији господски фијакер крај ових што се указаше предамном. Точкови, којима недостаје неколико палаца, увезани жицом. Осовине нагризене рђом.

Какву би сензацију у Булоњској Шуми изазвале ове „оклепанице“! Али није у питању шетња по Булоњској Шуми. И, ако су, како вели песма, лаворике посечене, то је отуда што су Срби многе побрали.

Украјмо се дакле у ове изргане каруце: читаоци *Журнала* траже да им опишем крваву жетву.

Кочијаш, један бледи Арнаутин са подмуклим изразом лица, унеспокојен је мојим путовањем; чим чуо да ме има возити у штаб прве армије, у Грађиште, он остави узде, не хотећи да потера свога „чистокрвног“ мршавка. Јадња животиња изгледала је као да је обруче са буради гутала!

Срећом је ту био и капетан, коме имам да захвалим за откриће ових кола. Отпоче живо објашњавање између њега и Арнаутина. Са ауторитетом који му дају закони и брзометна пушка официр даде на знање кочијашу да ће га, ако му се не јави, пошто ме најпре одвезе на означеном месту здрава и читава, потражити и стрељати.

Арнаутин се приклони и, уз нераван кас, кљусета ми се удаљисмо. По долини окруженој брежуљцима вијуга Крива Река. Из обазривости, држим у приправности свој бровниинг. Рђав пут, излокан, избрздан, пуст. Нема живе душе. Скоро је шест сати по подне, а једва смо прешли пет километара кад се кола зауставише на средини једног малог моста. Кочијаш показује руком да је, због труцкања, још неколико палаца испало из точкова. Пут све гори. Шта да се ради? Узјашити „Росинанта“? Није ни мислити...

Али, ево, иза мене, чује се весело звецкање пропораца. Једна проста кола вучена од неколико окретних малих коња сустигаше нас. Они из кола зауставише се видећи моју беду.

Позиао сам у њима војне поштанске чиновнике. Видећи ме тако, најстарији између њих обрати ми се на француском који је био мало тежак, али је у мојим ушима звонио као дивна песма. Кажем му своју жељу, да што пре стигнем у главни штаб. Он управо носи депеше између Куманова и Грађишта.

Живио!

Живио, прихвати он, правећи крај себе место представнику *Журнала*.

Дам Арнаутину једну шаку ситног новца — он је, ваљда, пре очекивао мотку, и ево ме даље на путу...

Возимо се од пре једног сата. Спушта се вече, Пред нама један аутомобил, с заставицом Ђенералштаба, приближује се, колико брже, може по рђавом путу.

Да не иде по мене? Заиста, пошао је по мене у Куманово, одакле је командант јавио за мој долазак. Све је добро што се сврши добро. Променимо и по трећи пут кола. Пре но што их оставим, поштари којима сам остао дужан за доброту, пружише ми руку. Срећнији него они, идем да сустигнем њихову брађу што се бију за отаџбину.

После двадесет минута већ смо видели пред собом шаторе главног штаба Престолонаследника Александра.

## У ШТАБУ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА АЛЕКСАНДРА

Поред два енглеска и једног немачког новинара, нашао сам и моје колеге из „Тана“, Рециналда Кана и, из „Илустрације“, Алена де Пененрена који су стigli пре мене.

Наш војни аташе, потпуковник Фурније који је са његовим енглеским колегом, једини добио овлашћење да прати ратне операције, приђе ми. Обасут сам питањима. Немајући новости са стране већ неколико дана, они се нису могли заситити.

„Шта се о рату каже у Европи и нарочито у Француској?... Какав су утисак на образовани свет учинила бугарска вероломства и свирепства?... Је ли истина да Бугарска тражи интервенцију сила? Шта чини Румунија?...“

На жалост и сам не знам ништа од онога што не би било познато, јер сам већ три дана на путу, а ни у возу, ни у фијакеру нисам мог дознати ни једну крупну новост.

Представим се Њ. В. Престолонаследнику Александру који је конферисао са генералом Божовићем. Указан ми је најбољи пријем и позват сам на вечеру те вечери.

Бенералштабни официри, од којих ме неки познају још из балканско-турског рата, усрдно ми се ставе на расположење да ми помогну, бар

што се тиче мога смештања у логору. Један од њих понуди ми половину свога шатора, што сам примио са радошћу. Затим сам с колегама мало прошетао по логору.

Ха!... главни штаб српске прве армије не личи ни мало на велике намештене сцене што се виде сваке године по великим маневрима.

Неколико округлих и пространих шатора, „позајмљених“ од побеђених из прошлог рата, толико исто колебица од дрвећа и лишћа, ето то је цео логор. Циклисти, мотоциклисти, штафети на коњима, не појављују се сваког тренутка.

Четири аутомобила међу којима је и онај што је био послат по мене, стоје на служби Престолонаследнику Александру, шефу штаба и њиховим ађутантима. Мало писара.

Срби се, мада знају користи од безжичне телеграфије, мало служе њоме, због оскудице дискреције код ње. Исто се тако не служе ни телеграфским станицама, чија се преживела спрост, ипак, још препоручује у приличном броју европских војсака. Они се на свима одстојањима, чак и најмањим, стално служе телефоном.

На тај је начин главни штаб једном простом жицом везан за Врховну Команду која управља операцијама, и са дивизијама које сачињавају армију. На сваком крају жице је по један телефонист са слушалицама о шлему, који је удешен тако да се у трубу која односи звук може говорити а да руке остану слободне. Телефонисти примају и шаљу саопштења увек шифрована, према речнику шифара.

Телефонска се линија постави за кратко време. Рачуна се да се на равнијем терену за добар сат може поставити три километра жице; за пренос

атељеа треба свега неколико људи који и даље носе своју опрему, истину, нешто мању.

По свима одељењима војно пискарање је сведено на најнижу меру.

\* \* \*

Спуштала се ноћ кад ујосмо у велики шатор што служи за „месу“. Овај шатор необичних размера је шатор за аероплане. За време српско-турског рата, војска генерала Бојовића, довршивши свој задатак у Маједонији, беше се спустила до Солуна, укрцала на грчке лађе па одатле дошла пред Скадар, да помогне Црногорцима. Његовом штабу било је приодато више српских авијатичара за извидничку службу. За време једног опасног извиђања изван опсадних линија, један од њих, официр, погинуо је изломивши свој апарат. Од тада и овај шатор служи данашњој употреби.

За вечером код Престолонаследника Александра и генерала Бојовића где сам био са француским и енглеским војним аташеом, говорило се наравно о првој великој српско-бугарској битци, коју ми је Престолонаследник тако јасно изложио да ми ради описа не треба ништа друго него преписати белешке које сам тада начинио.

Сазнао сам да у току дана није било важних операција осим код Криве Паланке, где су се Бугари упињали да бране пут Ђустендил—Софија коме је грозила српска војска.

Прва се армија, заиста скупља према старој бугарско-турској граници, спремајући се за офанзиву према Ђустендилу. Центар за снабдевање јој је Куманово а главна комуникација пут Куманово—Крива Паланка.

После заузета Штип, док је коњичка дивизија улазила у Радовиште, моравска дивизија

другог позива продужујући своје наступање према југу, водила је борбу око Киразли Тепе.

За то време бугарске трупе, изагнане из Кочана, а видевши да их Срби не гоне, нападну на Црногорце, код Побијена, те је моравска дивизија другог позива морала направити полуокруг и поћи у помоћ Црногорцима.

Истога дана дринска дивизија првога позива стављена је под команду генерала Бојовића, команданта прве армије.

**28. Јуна**, дан је проведен мирно на маједонском бојишту, (о борби на старој српско-бугарској граници говорићу у засебној глави). Прва се армија прикупља на линији Стракцин—Паланка.

Дошавиши из Радовиште у Штип коњичка се дивизија заустави код Кочана, између Тракане и Подлога. Црногорци остаће између Цера и Побијена.

Дунавска дивизија првог позива заузима фронт Китка—Крива Паланка; шумадијска дивизија првог позива фронт Крива Паланка—Дубровница; дунавска дивизија другог позива: Дубровница — кота 1669; дринска дивизија првог позива сачињава резерву код Стракцина.

С друге стране, трећа се армија концентрише око Кочана, спремајући се за наступање у правцу Царево Село—Црна Кала—Кодин Мост. Слагалиште јој је у Велесу, главни пут Велес—Штип—Кочана.

## ОД ГРАДИШТА ДО ЦРНОГ ВРХА

**1. Јула.** — Ваљало је диди логор у зору, јер, као што рекох, прва армија се креће ка бугарској граници. Наравно дигосмо се рано. Није ми било криво, јер сам желео да се опружим, макар и по голој земљи. Била ми је спремљена постеља од сламе у шатору официра чију сам понуду примио. Слатко сам се опружио на њој и после неколико тренутака сањао сам хоројске битке.

Требало ме је јутрос дрмусати да се разбудим. Ваљало је путовати. Облачећи мислио сам како се у овом тренутку половине Парижана спрема за Лоншан, да присуствује ревију трупа, и сетим се да има пријатеља који очекују на мене да им набавим карте.

Док се савијају шатори и товаре кола, један ми официр саопшти жеље Врховне Команде у погледу штампе. Има тренутака кад су и жеље заповести! Оставља нам се потпуна слобода да пишемо и телеграфишемо, у колико ово званичне депеше допусте; али ни у ком случају да не наговештавамо, ма и приближно, место одакле шаљемо. Пошто идемо уз штаб Престолонаследника Александра, наша би саопштења наговестила место и један препад комитских чета не би био немогућан.

Иста ова забрана важи и за војнике. Алсо-

лутно је забрањено српским војницима да у својим писмима и картама спомињу место одакле пишу и да дају ма какав наговештај о томе. Отуда, непријатељска шпијунажа треба много муке, па да овим путем што сазна о распореду трупа.

Сем тога тражено нам је да у депешама и писмима, чак и после борбе, не говоримо о броју трупа које су узеле учешћа. Изрична забрана да се помиње ма која дивизија или пук.

Ратујући напоредо са Србима у првом рату, Бугари су тачно знали снагу дивизија и пукова.

Као што се види предузето је све, да се избегне давање непријатељу ма и најмањег наговештаја. И, ако можемо похвалити српски генералштаб што је новинарима допустио да могу публику обавестити тачно и непристрасно, не можемо му замерити што се је старао да наша обавештења, добивена скоро у самој битци, не користе непријатељу.

За то време моје „паковање“ је довршено. Још увек имам само торбу и не старам се да повећам своје изворе. Само да рат не траје дugo!

Кренемо се у живописној колони: војни аташеи и ратни дописници. За оне који не могу ићи реквирирана су у Скопљу и Куманову кола, која живо потсећају на кола тужне успомене с којима сам ишао за главни штаб. Остали јашу на коњима.

Пут којим идемо вреди колико и сви путеви на Балкану, нешто мање од ништа. Срби су ипак узели кулучаре који су са инжињерцима навалили, да козје стазе претворе у путеве. Туда сад пролазе непрекидни редови воловских кола која носе муницију и намирнице, а у повратку рањенике.

На савијутку једне од многобројних кривина

којим се наш пут пење до врха брега, зауставила се једна таква воловска кола, да мало волови одахну. У колима, опружен на слами, један војник стежући чврсто руком за левчу ваљда да ублажи бол који му причињава труцкање кола. Други војник, рањен такође, али у руку, коју носи преко груди, помоћу мараме која му виси о врату. Он снуждено гледа свога друга.

Кад смо дошли према њима овај други поздравља по војнички, па затим упали цигарету чекајући на полазак. И један и други имају на блузи једну хартију.

У првој својој књизи изнео сам организацију санитетске службе у српској војsci и показао, од колике је користи било, што сваки војник носи са собом завој, за прву потребу; али нисам говорио о овим објавама, које сваки војник добије при првом завоју. Поред тачног описа његове ране или његових рана, у њој су обавештења која могу бити потребна, док болује. Она му служи при неговању и уласку у пољску болницу и прелазак у болнице у позадини. Она му обезбеђује, без икаквих других формалности, пренос колима и санитарним возовима. За време опорављања, она му даје негу цивилних лекара; она му по оздрављењу служи као дозвола за осуство, при повратку у трупу.

\* \* \*

Пре но што ћемо стићи у нови логор, остависмо у лево утврђен положај који су Срби напустили продирући напред. Ту је била намештена једна српска батерија која је успела да саломи противников полет. Колико ли је напора требало, па да се испну топови по овом тешком терену. Јасно се разазнају заклони малих Шнајдерових топова, који су починили чуда, па сад тамо напред продужују дело рушења и смрти.

Неумољиво јулско сунце које притискује главу као олово, обасјава и друге веселије призоре.

Мој голега, господин професор Кучбах до-писник берлинског *A. B. C.* и лајпцишког „*Leipziger Nachrichten*“, ваљан човек и добар новинар, такође је у нашем „одреду“. У шесдесетим годинама и не марећи много за коња, он седи у једном фијакеру. Тешкоће, које је ваљало савлађивати око премештања с једног места на друго, нису убиле код њега кокетарију; док смо ми носили костим обавезан у таквој прилици: путнички качкет, или мекан шешир, ловачко одело и до-коленице, наш изврсни доктор Кучбах нашао је за згодно једно одело по његовом укусу, са свим друге елеганције: нео пар одела од најсветлијег белог фланела, рекао би човек да је играч тениса, који је сад добио партију. Али по руменом лицу и златним наочарима видело се да је земљак чувенога професора Кначке, веселог јунака нашега драгог Хаизија.

Господин професор Кучбах згодно се на-местио у свом с „купеу“ и немарно, у позадини наше колоне, узео изглед безбрижног малог газде у шетњи. Али није рачунао и с јаругама и излоканим путевима по Мађедонији по којима, обично, иде друштво мање одабрано.

Наједанпут допире до нас нека ларма и запомагање. Да нисмо нападнути. Можда су побочнице потиснуте и комитске чете провалиле? Разазнасмо *Mein Gott! Donnerwetter! Teufel!* што се ређало у недоглед. Сви, Французи и Енглези, потрчимо у помоћ своме немачком колеги, али нас све обузе грчевит смех.

На једном завијутку његова се кола преврнула колико се могу преврнути кола са четири точка. Сва четири точка су у ваздуху. Кочијаш се, полако, труди да испрегне коња који је још

у изломљеним рукуницама. На неколико корачаји одатле, несрећни Кучбах пао је у сред једне баре одакле су се наши коњи мало час једва изглибали. Можете мислiti у каквом је стању био његов луксузни тениски костим! Срећом је његов сопственик који псује, псује непрестанце, само мало нагњечен. Извучемо га из баре мокра од главе до пете па га наместимо у кола која смо успирали на точкове.

Без других инцидента стигнемо на Црни Врх, где је пре нас преко ноћи стигла кујна штаба прве армије. Ту сам попио најслађи чај у животу.

Али и ако нисам имао неприлику као мој колега Кучбах, ипак ми се дала прилика да направим разлику између првог српског рата, у коме сам се често мрзао, и овог садањег, где ми је од јаког сунца сво лице преплануло.

Са Црног Врха, који лежи на висини од преко 1100 метара, видимо све појединости терена на коме се одиграла велика битка на Брегалници. Сав је предео од брда јако таласастих.

Предамном окомит стеновит вис са читавим низом мањих испред њега. То је Дренек на коме је била крвава битка. Десно од њега кота 550 која у пола заклања коту 650, удаљеније паралелно брдо, иза којега се скрива на хоризонту Штип и долина реке Брегалнице. Лево од Дренка појављује се огроман и рецкаст масив планине Ретке Букве.

Ваља одма напоменути и што непосредно пада у очи: важност коју у модерним ратовима имају опкопи и разни заклони.

Цео терен, долине, косе и врхови, испретуран је зрним, избушен је у свима правцима шанчевима, ишарап насиштима, привременим утврђењима и многобројним паралелним опкопима за наступање, а по косама, на многим местима, пове-

заним путевима на цик-цак које је инжињерија правила у сред борбе, да би се спровели топови.

Српска офанзива благодарићи лопати и ашову, исписана је на терену. Крупан се топовски глас ућутао, сада је тишина свуда, али се битка види до њених најситнијих детаља. Местимите, мали опкопи, у растојању једва од тридесет метара, сведоче о упорности борбе.

Тамо даље, велике црне траке изнад којих се виде црне покретне тачке. Кад се приближимо, уздигну се хиљаде и хиљаде гавранова што гачу...

Сироти изгинули војници! Покривени су с неколико лопата земље. Не остављају их на миру у њиховом вечном покоју. Око њих се сада грабеши грабљивице и зверови.

На Дренеку је било толико бугарских лешева да су их Срби покопали у опкопима где их је смрт стигла. И, страшна визија! испод лаког слоја земље вири по који тужни патрљак искидане руке, дижући се к небу, као последња молба или последња претња.

Тежак задах, да се од њега падне у несвест, загађује прегрејани ваздух и гони са ове страшне касапнице.

Боље среће од побеђених, српски војници не почивају вечни сан без имена и у гомилама. Стотине и стотине малих крстова поређани, као и у борбеном строју обележавају гробове и носе натписе имена и пука онога који је пао за отаџбину!

## НА ЦРНОМ ВРХУ

**1 јула.** — Грандиозно и тужно! Човек не може да посматра ове призоре, а да га не обузме један осећај меланхолије којега се не може да отресе.

Потпуковник Фурније и ја још смо стајали пред тим косама, висовима и гробљима толиких јунака на које се полако спуштало вече, кад нам приђе Престолонаследник Александар, па пружајући руку рече:

— Дозволите ми, као искреном пријатељу Француске, да на данашњи дан, искрено стегнем руку двојици Француза».

Дакле, на 3000 километара од Париза, наследник српског престола, у сред важних брига око вођења највеће српске армије, жели да приликом нашег народног празника, у нашим скромним личностима поздрави Француску. Не знам, ко је био више узбуђен, потпуковник Фурније или ја...

**2 јула.** — Наш је бивак у десно од пута, који сад довршују војници, на једном брежуљку што лежи на више од хиљаду метара надморске висине. Ваздух је чист, панорама огромна и величанствена, али сунце пече. По врховима око нас, на један пушкомет око нашег логора, кор-

дон од стража бди и дању и ноћу. Ма да је бугарска војска одбијена, по овим планинским пределима увек се је бојати препада какве комитске чете.

Престолонаследник Александар и генерал Ђовић проучавају карту, коју су разастрли под једним ладњаком. Под врелим шаторима џенерал-штабни официри раде и шаљу наредбе, телефоном и телеграфијом без жица.

С времена на време, по који официр ордонац, на коњу или аутомобилу, удаљи се у правцу трупа које оперишу, на пространом шаховском пољу око нас, у правцу Љустендила, противу војске генерала Петрова, раније генерала Димитријева.

Овај посао од којега зависи победа, врши се с једном особитом мирноћом. Ниједан узвик, никаква вика, не ремети тишину у логору. Једини шум је песма попаца на сунцу и потмуло грување топова према старој граници. То српска артиљерија испитује непријатељске положаје, док се преко превоја, косом нашег брда, транспорти муниције журе ка првим редовима. За време док се две војске испитују и намештају, да се понова ухвате у коштац, у штаб стижу извештаји команданата о великој битци на Брегалници.

Не само да су Бугари мучки напали своје јучерање савезнике, увлачећи их понегде у праву заседу, већ су, горе него и сами дивљаци, горе него Арнаути, чије сам свирепство констатова за време балканског рата, починили монструозне злочине за које Европа треба да зна.

Не само да су Бугари дотукли многе рањенике, док су Срби дизали и лечили њихове као и своје, него су још и горе чинили. Кнез Арсен, командант коњице, изнео јо у своме извештају

да је на Пљачкавици нашао многе заробљенике и рањенике које су Бугари најпре грозно сакали, па затим дотукли. „Нашао сам, вели он, њихове лешеве са очима повађеним из очних дупља и идући у свирепству до садизма, целати су поодсецали полне удове четворици ових несрећника“.

Мој руски колега Чернов, који је стигао у Криволак пред крај битке, видео је на позицијама, које су Бугари били заузели за извесно време, рањенike распете на крст.

Једнима су поодсецали језике, носове или уши, другима ископали очи. Ја сам и сам разговарао с једним малим српским војником, који је у првим борбама био заробљен. Вратио се страшно унакажен. Његове су другове потукли пред њим: он их је молио да га поштеде говорећи:

„— Немојте ме убити, ја сам био под Једреном и одликован сам од вашег краља“.

Пустили су га, пошто су му одсекли оба уха, додајући да је срећан што се тако јевтино извukaо!

\* \* \*

Мртвав дан данас. Дан ишчекивања. То тешко пада, кад човек чује у даљини топове, а мора да остане у штабу. Обавештења што стижу, свакако, долазе за брзином која се пожелети може, али ипак не види се битка. Ја сам, међутим, дошао да видим!

Стижу извештаји о данашњој страшној канонади.

На крајем српском левом крилу, Бугари су на позицији Жути Камик, с јаким опколима, на висини од 1592 метра. Прилазак је брањен и

мрежом од бодљикаве жице. Ова позиција била је стална претња за српско лево крило.

Данас, по подне, једна летећа колона, састављена од коњице, једног одреда добровољаца с митраљезима и са три брдска топа, навали долном Пчиње на ову позицију, обиђе је и подухватајући Бугаре са стране нагна их да се брзо повуку. Српска каваљерија је предузела гоњење у правцу Дуката, на самој граници, и продирући на бугарско земљиште, заробила велики број непријатеља.

**3 јула.** — Тужан што сам далеко од операција, прелазећи преко угодности које пружа главни штаб, замолим у име моје и мојих колега да идемо на борбену линију

Генерал Бојовић не може да нас пусти на своју одговорност и хоће да реферише генералу Путнику.

И данашњи дан изгубљен. Да не би седео узалудно, решим се да се испнем на вис Црни Врх. И то није лако, на више места заустављају ме страже, које чувају логор главног штаба.

На повратку пријатно изненађење. Стигло је одобрење да можемо ићи напред. Сутра кремо за Криву Паланку.

## ОД ЦРНОГ ВРХА ДО КРИВЕ ПАЛАНКЕ

**4. Јула.** — Још од зоре на ногама, кренемо се у 5 часова. Има нас седам који се користимо бугарским повлачењем и српским победама, да би видели Криву Паланку. Наша мала колона којом управља јенералштабни капетан Стојановић, дипломирини ћак наше ратне школе, подељена је у две групе.

Прва група састављена је из ратних додисника и нашег љубазног вође, и друга, из пртљага где је и моја торба. Неки су опкорачили, као и обично, своје кљусе, а други, присталице што мањег напора, поседали су у „каруце“ што су реквириране у Скопљу.

Велики дејкови са шаторима поверили сеизима, који су нам пријати, донеће се воловским лима дан доцније.

Полазећи са Црног Врха, ударимо најпре једном стрмом стазом коју је инжињерија из промоћ кулчара проширила, да би се могле обићи окуке које су каткада врло оштре. Човека обузме заштапашење, кад помисли, да је туда могла проћи артиљерија целе српске прве армије, рачунајући ту и тешке хаубице.

Изненада добијемо непријатну новост. У нашој позадини, кола Пененрена и Рециналда Кана претрпела несрећу, која се не може загладити.

Прави Сибарити, носили су за собом на колима куфере, храну, шаторе и постеље, и на једном окомку кола, јер коњи нису могли уздржати терет, груну као лавина на фијакер додисника, „Leipziger Nachrichten“, нашега поштованог колеге Кучбаха...

Опет полетимо у помоћ. Срећом доктор Кучбах, и овог пута, прошао је са малим убујем, али се срећно извукao. Да није било трња пао би у вртачу од најмање двадесет метара дубине. На жалост, у место лепог ручка на првом одмору, од торбе јаја, од минералне воде, што смо све метнули у кош од кола, направи се један рђав омлет који ће брзо бити печен на врелом сунцу.

Неоспорно, јаја и доктор Кучбах, у овоме рату имају рђаву судбину!

Кад смо дигли доктора, и, како тако, с ујетима и дрвећем, оправили кола, продужимо пут. Етапа је дуга. Више од шездесет километара по овом рђавом путу!

Идемо дуж бојишта Брегалице и пролазимо окомита брда. Сунце страшно греје. Пада нам на главу и жари земљу, са које се диже још неспоноснија врућина.

На десној страни ено Кратова, мале варошице као да је пригушена високим стеновитим висовима, који је наткриљују, околити као зидови. Кровови црвени, као и другим турским местима, наткриљени белим мунаретима. Становници исчезли. По пољима неколико жена у бедним сукњама и око њих девица, која су вероватно сад остала без очева.

Овуда је прошао рат са свима својим грозатама. Све је порушене, богати мајури и кровињире.

Застанемо да се одморимо код једне гомилице дрвећа. Крај је диван. Некада је ту била добро

посећена гостионица. Сад од свега није остало ништа.

Најзад, све по сахарском сунцу, према Старицу, изајемо на велики друм Куманово—Крива Паланка. То је један од ређих путева у Турској, насут каменом. Преко Ђустендила њиме се иде право у Софију. Широк је као и наши путеви у Француској. Сад чини везу између разних делова прве армије, која се концентрише на бугарској граници. Можете мислiti да ли је употребљен. Докле око може допрети испред и иза нас, он се распознаје по дебелим стубовима жуте прашине што се диже при пролазу две струје вазара.

Непрекидан дефиле оних воловских кола, која, за последњих девет месеци, прелазе Балканским полуострвом од Једрена до Скадра и Солуна, и која се данас лагано, али неуморно, крећу Бугарској.

Тешка аутомобилска теретна кола пројуре породњих, дижући страшну прашину, вршећи број снабдевање храном и муницијом.

На све стране страже, мале постаје трећег позива; људи с хурзитском брадом чувају путеве, мостове и све што би непријатељ имао интереса да разруши. Они неуморно чувају, јер се је бојати препада бугарских чета.

У сред поља видимо велике шаторе с заставама црвеног крста, које су с правом назнате „заставама милосрђа“. То су пољске болнице. И ту нам негашени креч још наговештава присуство колере.

Бео, због прашине, од главе до пете, после дванаест сати тешког путовања стигнем најзад у Криву Паланку кад и Престолонаследник Александар. Било је шест часова увече.

Варошица је на месту где се спајају Крива и Дурачка река, уоквирена високим планинама по

чијим су косама расуте ниске чатрље, са кровом од црвеног црепа, изнад којих се види овде по које бело, шиљато мунаре и по која православна црква.

Одма иза оближњих висова налазе се положаји прве армије.

Какав напор! Како се је, у таквом крају, могла извести концентрација трупа! Изгледа лајку, као што сам ја, да их је туда немогућно кретати.

С колико ће крви бити плаћене победе што ће победнику дати кључеве од положаја на тим врховима, једва приступачним, и на којима је непријатељ подигао потпуна утврђења?

Бугари су противу прве српске армије истакли своју трећу армију, под генералом Петровом, и један део четврте и пете армије, које су потиснуте из Мајдане и са Пирота. Они су се тако снажно заклонили опкопима и утврђењима, да је цела стара турско-бугарска граница претворена у праву тврђаву.

Потиснути на земљиште своје отаџбине, пошто су најпре изгубили битку, они сад играју свој последњи адут. Ваља очекивати огорчену одбрану са њихове стране.

И Срби су се страховито утврдили око Криве Паланке тако, да је немогућно свако изненађење. Њихова мања одељења врше сваки час парцијелне нападе који су се до сада свршавали успехом.

Ово је прва прилика од почетка рата где ће обе војске имати да у масама маневришу у брдском пределу, где надморска висина од 2000 метара није ретка. Број војника на обема странама достиже до 300.000 људи.

## СА ПРВОМ АРМИЈОМ

Напустио сам шатор и сламу, сад станујем код једног грађанина. Стан ми је мање живописан, али је угодан. Налази се на левој обали Дурачке реке.

Довео ме је овде један виђенији човек извароши. Једна старица са белом повезачом, њена кћи и унука, Маједонци српскога порекла, доочекаше ме с осбитом љубазношћу, нудећи ми најбољу собу где сам, већ одвикнут од луксузца, нашао на изврсну постельју од месинга.

Око целе собе диван, по турски, подстиче човека на сањарије.

На жалост! не и мене. Имам стан али немам храну. Не могу рачунати на своје домаћине; сироти људи су и сами ограничени на скроман оброк. Нојем да тражим намирнице. Свуда исти одговор: „Нема!“

Мој опстанак, увиђам, биће проблем за који ми сваког дана ваља тражити нову солуцију. Неманичега за јело. Све је однела прва армија: више од 100.000 војника налазе се у опкопима по околним висовима. Ничега! Ни за злато не би се могло купити палидрваци!

И поред тешког положаја, радостан сам јер се налазим ту у подножју. Доиста није се могло бити ближе борбеној линији него ту.

Из своје собе видим један део Криве Паланке. Видим између малих чатрља Криву и Дурачку реку како журно ваљају своју жућкасту воду. Покрај воде тополе, омиљено турско дрвеће.

На ставама обеју речица Кан и Пенепрен разапели своје шаторе испред једне турске кафане.

Већ се наместили. Њихови лонци већ мрморе на ватри: отварају укусне конзерве. Гладан, са заблисталим оком од жеље, ја им се приближим... Како сам опраштао гладним људима који учине по неку рђаву ствар... Али ме они другарски позваše да поделимо оброк.

Срећом командант места, један добар човек из трећег позива, видећи ме у незгоди, учинио је све што је могао да ми, у исто време и мојим друговима, набави дневни оброк. Пред турском крчиницом, на обали воде ми смо ускоро, добро ручали, упркос бојазни од колере. Па пошто смо, према свачијем укусу, пили врелу кафу или чај, растанемо се, да се предамо заслуженом одмору.

Међутим, ту у близини, крупан глас српске артиљерије одговара без прекида бугарским топовима.

**5. јула.** — Пада киша, пада без прекида, час пљуском, час ситна, продирући кроз најгушће одело.

Становници Криве Паланке, искупили се на звук добоша. Ваља се пријавити месној команди, да се образују транспортна одељења и одељења за поправку путева.

Упркос мојој жељи да се одмах испрем на саме позиције, треба ми чекати одобрење за то. Запрепашћен што види код себе само ратне

дописнике или можда због синоћње добити, наш кафеција, код кога смо пили чај и кафу, једино пиће за време колере, закључао врата и отишао... не оставивши адресу!

Пожалимо се команданту места. Одмах отворише врата на крчми, у име власти, и од данас живимо у својој режији, благодарећи нашим посилним.

## БОРБЕ ОКО КРИВЕ ПАЛАНКЕ

### Чупино Брдо — Ретче Букве.

Првих дана рата, на старој бугарско-турској граници биле су само две дивизије; дунавска првог и другог позива, са левог крила прве армије. Дунавска првог позива у десно од пута Куманово—Крира Паланка, а дунавска дивизија другог позива лево од овог пута према српској граници.

Према њима налазила се бугарска војска око Ђустендила, под командом генерала Ратка Димитријева који је, неколико дана доцније, наименован за главног заповедника.

Дунавска дивизија другог позива, сачињавајући стожер српских трупа, имала је наређење да остане на положајима, ма да је могла лако потиснути доста слабу линију бугарских трупа, које су у прво време браниле пут Крива Паланка — Ђустендил — Софија.

Бугари су искористили ову неактивност српских дивизија.

После неколико жестоких сукоба, 18. јуна на Деве Баиру, 19. око Китке, Царевог Врха и Камените Чесме, Жедилова, коте 1199 и Осипшта, Бугари отворише, 20. јуна, ватру на фронту Царев Врх—Без Баир—кота 1397—Киселица, кота

1199. Цела једна дивизија сачињавала је њихов центар код Деве Баира и коте 1397.

Потпомогнути јаком артилеријском ватром, Бугари заузеше Деве Баир и Жедилово, одакле, одмах покушаше да се дочепају виса 1031. У том генерал Рашић направи диверзију са три и по батаљона од коте 1199 према коти 1297 а, у 2 часа, стиже и девети пук, другог позива, са три батерије, да појачабраниоце на коти 1031 који одмах потом предузеће наступање према Жедилову. У току борбе око ових висова, једно српско одељење (два батаљона са митраљеским одељењем) тукло је непријатеља у бок.

За то време дунавска дивизија првог позива одбила је бугарски напад на Кали Камен, вршен у исто време са Деве Баира, Рујана и Китке.

На свршетку дана српске су трупе биле на линији Киселица—кота 1199—702—Кали Камен—Каменита Чесма—Царев Врх—Ретке Букве.

21. јуна Жедилово је било повраћено и дунавска дивизија другог позива била је овако распоређена: три батаљона деветог пука другог позива у Киселици; 8-ми пук другог позива, са четвртим батаљоном 8-ог пука на линији Осиште—Дубровница—Подржи Коњи; 7-ми пук другог позива, са нешто коњице и полу-батеријом на Големом Вису и на бугарској територији. Најзад дивизијска коњица у Жутом Камику служила је као спона са крајњим десним крилом (шумадијска дивизија другог позива и пукови трећег позива) српске друге армије која је остала у Србији.

22. јуна ујутру велики покрет бугарских трупа са Деве Баира према Жеравину и Големом Вису. У 10 часова непријатељ поново заузе Жедилово.

У десно, дунавска дивизија првог позива заузе Китку у Подие и очисти терен према Кочану, за време док је генерал Ратко Димитријев управио напоре против левог крила дунавске дивизије другог позива, прелазећи границу и потискујући и тукући на малој Церцорији четврти батаљон 7-ог пука другог позива.

После двадесет четири часа одмора, Бугари 24 јуна заузеше велику Церцорију потискујући 7-ми пук (3 и по батаљона) до Големог Виса.

Генерал Рашић из Градца, 9-ти пук другог позива са Киселице и 8-ми пук другог позива са фронта Осиште—Дубровница—Подржи Коњи, немогући ништа у овом планинском пределу, гледали су како непријатељ надире.

25. јуна, 7-ми пук је морао да уступи још, до Чупиног Брда.

Узимајући са других позиција, генерал Рашић мораде послати у помоћ два батаљона 8-ог пука и други батаљон 9-ог пука.

И он лично оде на Чупино Брдо.

— Део моја, рече он својим војницима, морамо одржати ово... пошто пото!\*

Доиста, губитком Чупиног Брда био би бугарској војсци отворен пут Белина—Стратцин; српско лево крило прве армије било би опкољено, а бугарска би војска, без озбиљних сметњи добило пут Куманово—Скопље; ту би најзад прва српска армија, победилац на Брегалници, била подухваћена с бока и са леђа.

26. јуна, 7-ми пук другог позива био је на Чупином Брду са 2 батаљона 8-ог пука другог позива и другим батаљоном 9-ог пука другог позива као резервом испод и јужно од ових висова до Ретких Букава.

У 7 часова ујутру, четири бугарска пука наступају преко Мале Церцорије, Велике Церцорије и Големог Виса.

Генерал Рашић брзо се врати на Ретке Букве са батеријом капетана Богдановића, који се захлопи иза врха и одмах отпочне паљбу.

Два батаљона 8-ог пука приђу 7-ом пуку. Непријатељ и даље напредује.

Око подне, четири митраљеза осмог пука успеју да изнђу на Чупино Брдо, па распоређени у облику крста, јер је непријатељ био опколио, отпочну свој смртоносни посао: так, так, так, так, так...

У један час по подне види се да 7-ми пук, и поред појачања са 2 батаљона 9-ог пука, не може одолети. Његова паљба постаје све слабија. У 1. час 30. и сасвим престаје. Нема више ни једног човека. Пало је 2000 људи! Победоци, Бугари заузене Чупино Брдо, осим појаса на коме су четири српска митраљеза продужавала своје так, так, так, так, так...

Остављени тако у сред рањених и мртвих, митраљези су се до увече храбро опирали непријатељу, почињући своје так, так, так, чим би се непријатељ појавио на чистини.

Генерал Рашић, са батеријом топова и другим батаљоном деветог пука, као последњом резервом, коју је задржао код себе на Ретким Буквама, да не би с ќенералштабом био опкољен, сматра да је ситуација очајна.

Он изда заповест батерији да се повуче на Белину. Са 2-им батаљоном 9-ог пука остаће на Ретким Буквама само један топ, под командом капетана Завишића А затим загрливиши капетан Завишића и команданта батаљона мајора Николу Благојевића, стари официр од каријере, ветеран

са Сливнице, гласом којим је дрхтао од узбуђења повика:

— Сад, децо, ваља нам одржати овај положај... Никола! ти ћеш га бранити, је ли?... Обећаваш ли?

— Разумем, господине генерале!

Остаци 7-ог и 8-ог пука и три топа удаље се. Ваља се скupити на Белини, где ће доћи и и два последња батаљона 8-ог пука који су остали на Осишту, јер није ни мислити на одбрану тога положаја.

Спустила се ноћ. У мраку отпоче паљба. Кушају се. Траже се. Сутра дан, у 10 часова, 27. јуна, отпоче напад на Ретке Букве, Никола Благојевић у средини свога батаљона. На седамдесет метара, свега, од његових опкopa је густа шума у којој су се згомили Бугари. Ево их где излазе из заклона и наваљују у збијеним редовима; али их дочека страховита паљба. Не успевају да пређу ни тако кратак размак и најзад одступе с великим губитцима.

Бугари се приберу у шуми.

Њихова бројна надмоћност улива им сигурну наду у победу.

Срби знају да ваља мрети. Сви, скоро, резервисти, очеви породица, али отаџбина захтева оданост.

Мајор Благојевић иде од реда до реда. Стиже на све стране, сваког тренутка.

Непријатељ налети поново. С кундацима на образу, Срби чекају мирно, као на маневру, јер ваља штедети муницију. Свега четрдесет метара... У тренутку чу се кратка команда, и у треску паљбе, пљусак од пушчаних зрна почисти прве редове.

— Појединачна паљба!

Бугари се, под овом смртоносном олујом,  
БРЕГАЛИЦА

колебају, застану, попусте меснимице. Њихов полет понова је сломљен, док се са српске стране, јаче но и сама борбена врева, диже у небо громовит узвик

„Ура!... Живела Србија!“

Јуриш на српске позиције, где је мртвих и рањених све више, почиње и по трећи пут. Бугари достигну до српских опкopa. Дохватају већ пушкама, боре се прса у прса, бајонетом, ашовима и кундацима.

— Не мичимо се, браћо!... Не мичимо се! чује се глас мајбра Благојевића. Нисте Срби, ако одступите,

Придижу се и рањеници те се боре.

И опет, Бугари, и по трећи пут, морају да одступе.

Око Благојевића људи раздрљени, црни од дима, зноја и крви...

Бугари испну један митраљез на гране једног столетног храста и погађају право у српске ровове.

Један подофицер, поднаредник Јовић, одгамже до под саме гране од храста, баци једну бомбу. Гране се скрхаше заједно с митраљезом и послугом.

Седам пута су Бугари јуришали; седам су пута били одбијени. Земља између српских ровова и шуме није се више видела од лешева и рањеника. Једини топ под командом капетана Завишића грмео је „промукло“ јер је, како ми је после говорио један учесник у тој битци, много пуцao.

Већ је 7 часова у вече. Никола Благојевић прикупи остатак своје треће чете. Једним скоком искочи из ровова. Са револвером у једној, а сабљом у другој руци, са зажареним очима, он полети праћен својим људима.

И у сумраку који се спушта сваки је тако вршио своју дужност, да се догађа и оно што је немогућно: Бугари беже...

„Полу лево!“ На жалост, други Бугари већ беху заузели празне српске ровове и отпочеше паљба из близа.

Срби се заклонише лешинама изгинулих. Крај Николе Благојевића паде и последњи официр. Чак нема више ни подофицира. Неколико каплара прикупши преостале људе из батаљона.

Настава ноћ. Никола Благојевић види да је дошао крај. И поред датог обећања не може се више одолевати на Ретким Буквама. Он пружи свој новчаник једном војнику.

— „Предај ово првом вишем официру којега сртнеш!“

Истурајући напред и своје последње људе, узвикне:

— „Живела Србија!“

А затим једним револверским метком размрска себи лубању...

По опкопима врева се полако стишава. Тишина и ноћ прекрилише место покоља...

Међутим остаци 7-ог пука — једва једна чета — повлачаху се ка Белини. Зора 28. јуна затече очајање на лицима, јер је на Чупином Брду и Ретким Буквама владала тишина, а сваки је могао знати шта та тишина значи.

Пуковник Тодор Павловић, који је сад командовао пуком заустави своју колону. Разави заставу, па, враћајући се натраг, реши да и он умре на Ретким Буквама са четом изнурених људи.

Дођу у подножје положаја. Пењу се уза страну. Ни једног пуцња... Ево их у рововима, а тамо: 800 Бугара по земљи!

На Ретким Буквама ни једнога живог човека.

Никола је Благојевић пао; 9-ти батаљон уништен — али је и непријатељ био побеђен.

Само топ капетана Завишића, и он покварен, још стоји усправо<sup>1)</sup>.

\* \* \*

Наступајући даље, пуковник Павловић заузе затим Чупино Брдо, одакле бегаху и последњи Бугари.

Шумадијска дивизија првога позива, послата у помоћ дунавској дивизији другога позива стиже истога дана, после једног изванредног марша.

Ова је дивизија, 26 јуна по подне, доведена из околине Штипа у Клисели, где је застала у 10 часова увече, пошто је прешла 23 километра по доста доброме путу. У 3 часа ујутру, настапила је марш преко Црног Врха ка Страцину, на који је стигла у 9 часова увече, прешавши 40—45 километара по рђавом, врло брдовитом терену.

Пошто је положај дунавске дивизије био критичан, би одлучено да се и одатле пошље унапред. И још исте ноћи, дивизија се крете, стижући на опредељено место у подне после форсираног марша од 35—40 километара; заузе одмах позицију на северо истоку од Криве Паланке, у центру српскога фронта, спрам бугарске границе.

Према томе шумадијска је дивизија превалила за 48 часова 110 километара по врло незгодном терену и по најжешћој врућини. Она се је тукла, пре тога, скоро свакога дана и по доласку на место одмах је ступила у борбу.

\* \* \*

Потиснути Бугари се прикупише и постројише на линији Рујан—Големи Вис. Дунавска ди-

визија другог позива имала је према себи 4-ту бугарску дивизију, а шумадијска 12-ту бугарску дивизију.

Раније смо рекли да је једна летећа колона заузела поново Жути Камен, 2 јула, заобишивши овај положај.

3. јула, шумадијска дивизија првог позива поврати Мерћез и Жедилово.

<sup>1)</sup> На предлог генерала Рашића, овај је топ унесен у ратни музеј у Београду, у стању у коме је нађен на положају.

## ЖЕДИЛОВО

**6. јула.** — Најзад је престала киша. У на-  
киаду појачала се канонада. Срећом, стигло је и  
одobreње да могу напред. Слободан сам да идем,  
по својој ћуди, и до најистаткнутијих ровова  
српске војске.

Решим се да се још истог дана користим  
дозволом. Одлазећи из Криве Паланке, кроз се-  
верну капију, ишао сам најпре Јустендијским  
путем, у правцу места где је грување топова из-  
гледало најжешће. Један пук пешадије иде у  
истом правцу. То је четврти пук дринске диви-  
зије првог позива, који је као резерва био на  
Страцину; сад с једним делом пољске артиље-  
рије иде да појача шумадијску дивизију првог  
позива.

Војници иду у реду, с пушкама у руци, као  
да су већ у борби. Једва и да погледају на тога  
„грађанина“ који такође иде у борбу, али сем  
двогледа и фотографског апарату, нема друге  
опреме.

Дуж целе Криве, инжињери оправљају те-  
леграфску жицу коју су разорили бугарски чет-  
ници. Пењу се као мачке до самих изолатора на  
стубовима, ако још има стубова, или притврђују  
жицу за гране од дрвећа.

После пет километара хода, ваља оставити  
пут и прегазити Криву, код места где се спаја

са Киселицом. Ударим једним путем што кривуда  
тамо амо и који је, надчовечанским трудом из-  
жињерије, за 24 часа начињен употребљивим.  
Људи, који су за два дана и две ноћи отворили  
овај пут војсци и њеној артиљерији, спавају сада  
крај свога дела. Изнурени тешкоћама колосал-  
нога задатка они су на искрају снаге, полегали  
по земљи, на сред сунца, као мртви.

Пењем се полако уз Жедилово, вис од 1142  
метра висине, који с десна надкриљује долину  
Криве Реке. Пењање је особито тешко, али не  
осећам умор, јер се приближујем српским пози-  
цијама. Пушчана паљба постаје све живља и ја-  
хитам да што пре стигнем.

Најзад мислим да сам стигао мети. Јер, ево  
на врху гребена једне групе коња. То су коњи  
мојих другова, који су се такође упутили то-  
повима.

Јасно разазнајем пред собом једну српску ба-  
терију, као да је на неколико метара одстојања,  
али ме дубока урвина одваја од Жедилова. Због  
ње, бар с ове стране, тешко је прићи положају.

Топови грме без прекида. Али ја се нисам  
попео овде, да издалека гледам.

Сијем на дно урвине, можда брже но што  
сам и хтео. Доле наиђем на артиљеријске коње,  
добро заклоњене од зрна.

Опет се пењем једном стрмом стазом. По-  
крај мене артиљерци са шрапнелом у свакој руци,  
или на сваком рамену, мирно праве ланац, идући  
од топовских кара, на вису, до топовских муни-  
ција доле, у долини. Топови горе, на вису, троше  
многу муницију што се да извести и по особи-  
том положају батерије.

Пређем један шумарак чије искидане гране  
показују јасно кишу од зрна свих врста што су  
се на исти сручила у тренутку, кад су се Срби

груписали, да дефинитивно отму Жедилово.

Најзад, ево ме код батерије. Приметим са чуђењем како су Шнајдерови пољски топови намештени на висини од 1142 метра, на малом одстојању од врха брега. —

Док топови пуцају, један по један, и док пратим њихову паљбу, дознам какав је напад шумадијска дивизија првог иззыва имала да издржи последње ноћи.

Испред места где се спаја Крива са Киселицом Жедилово прави једно приметно испуњење, између српске и бугарске војске тако, да се с њега непријатељски опкопи могу подухватити с бока.

Трећега, Жедилово је било у бугарским рукама. Бугари су задавали одатле Србима много зла, или шумадијска дивизија, користећи се мртвим углом и многобројним превојима по овом таласастом земљишту, потисне, благодарећи ноћном нападу, њихове предстраже најпре, а после и њихове предње трупе, до бугарске главне одбранбене линије.

А затим официри, подофицири и војници, вукући ужетом или гурајући точкове, извршише чудо, износећи топове, по овој стази уз коју сам се, пре неколико минута, ја сам једва успузао.

Четвртог, батерија је била намештена, и топови почели да „блују“ ватром. Какав напор! Изјавио сам своје дивљење официру.

„Истина је — рече он просто — имали смо муке. Какав ми посао све задајемо нашим топовима! Па и поред тога, и свлачења у јаруге и извлачења преко стена, још ни један није постао неупотребљив!“

И доиста, ево већ десет месеци, како их победоносно вуку по балканским планинама. И ја

сам као и они прешао преко ових планина и није са мишишом ни на један српски топ покварен.

Ови што су око мене, нису брдски топови. То су обични пољски топови калибра 75. Пуцају као и по равницама, ритмично као на маневру...

Бугари су брзо увидели важност отете им позиције, па још ове ноћи у 3 и по часа извршише жесток против напад на Жедилово, са целим једним пуком, три пољске батерије и једном батеријом хаубица. Ова последња, налазећи се испод Севри Тепе, недалеко од коте 1297, одавде се догледом још јасно распознаје.

Нападачи се упутише двема колонама: једном од Севри Тепе, другом од Деве Баира и царинарнице на један километар јужно.

Тек је било почело свитати на врховима, кад Бугари почеше напад појављујући се од села Киселице, у лево од Жедилова а растављене од овога само једном долином.

Срби су чекали док су се непријатељске колоне примакле на 600 метара, па отворише силну ватру. Зрна су одлично погађала. Чистећи цео гребен пљуском од зрна они примораше Бугаре да зауставе надирање.

Користећи се прекидом, артиљерци извукоше топове на сам врх, па најбржом паљбом нагишају нападача, који је био малаксао и утучен, да се повуче за 800 метара. Тако су Србима могла стићи појачања, која прегазише Криву и успеше се између стена.

Бугари се повукоше дуж гребена, налазећи се сада у опколима од Жедилова до Севри Тепе.

\* \*

Српска пешадија је на 100 метара испред артиљерије. Жеља да се иде напред велика; али на

простор између топова и пешака сипа бугарска ватра. Пљуште зрна.

Моје колеге, Пененрен, Кан и Бартлет, стигавши пре мене нису се устезали да пређу тај простор. Не могу одолети жељи, да пођем за њима. Учини ми се кад пођох, да зрна почеше јаче падати. Познато звијђање зрна појача. Међутим, толике ме очију гледају, да ми је непријатно поћи гимнастичким кораком.

Ха! ево ме у рову. Ваљани заклони од камена и земље чине између мене и бугарских зрна препреку, јачу од мога самољубља.

Пешаци су се дивно наместили, бар што се тиче одбране. Они се не узнемирију убијачким вихором што прелази изнад њихових глава.

Док једни пуцају кроз пушкарнице и одговарају на бугарску ватру, други спокојно пушчекајући да и они узму пушку.

Рекоше ми да су Бугари понајвише отерани тиме што су два топа, од којих долазим, дохватили Бугаре с бока и нанели им огромне губитке.

За данас је свршено: бар никакав озбиљнији офанзивни покрет не примећује се код противника.

Решим се да се вратим у Криву Паланку, која ће ми сад изгледати врло тиха. Моји су другови већ отишли, ако нису и даље продужили авантуру. Пођем истом козјом стазом којом сам и дошао, бар тако сам ја мислио. Али, залутам и ево ме у некој долини. Једва сам пошао у напред за тридесетак метара, кад чујем фијукање. Подигнем главу. Српски ровови, од којих идем остају удесно на 600 метара и са страхом приметим, да сам између два противника, свега 600 метара у правој линији од бугарских ровова.

Гоњен бугарским зрима, похитам натраг и срећно умакнем!

Најзад изађем на добар пут, где се нађем са колегама. Ја им испричам свој доживљај, старавући се да га не сазна и ќенералштаб, који је склон да уздржи нашу ревност, да све видимо изблиза. Кад сам се вратио у Криву Паланку, сазнао сам, да је било још неколико делимичних напада. Први, на Големом Врху, није био од великог значаја: свео се на пушчану паљбу. На десном крилу међутим, према Царевом Врху борба је била јача.

Бугари су прешли Каменицу, утоку Брегалнице, према Побијену. Дочекали су их Црногорци, сломивши њихов налет. Срби онда извршише против напад, и сатеравши Бугаре у један склоп, многе поробише. Црногорци са своје стране нагнаше Бугаре у бегство у правцу Сиве Кобиле.

јући приступ противничким положајима. Ја заспим, уверен, да је немогућан ма какав ноћни напад.

Није још било један час ујутру, кад ме из сна пробуди експлозија једног шрапнела. Српски топови одговорише, па се борба привати на целом граничном фронту.

Чим је свануло, у журби се испињем на коту 1031, чије се подножје налази на неколико минута од Криве Паланке. Артиљеријски двобој, отпочет у ноћи, вођен је, са жестином, до пола дана.

Око 3 и по часа по подне, велика одељења српске пешадије, нападну на Севри Тепе. Ово је био само демонстративни покрет, који је имао привући непријатеља на ту страну и успео је: Срби се помакоше напред до Мершеса.

Док сам посматрао овај општи покрет, после првог успеха, приђе ми један ќенералштабни официр. Он ми каза да је једна летећа колона, састављена из коњице, једног добровољачког одреда, митраљеза и брдске артиљерије, заузевши Дукат. 2 јула, учинила један смео, али успешан упад у саму Бугарску, и да се сада налази код Черноока, северозападно од Ђустендила.

Око виса, на коме сам, видим у облацима повише планинских врхова. Ето, у десно, Жедилова са својим гребеном, где се лепо оправтава, и гледајући на оближњи врх, на коме су Бугари били још прошле ноћи, мислио сам, како је мало требало, па да јуче под бугарским куршумима завршим каријеру ратног дописника, у долини испод мене... Бр!..

Српска пешадија покушава снажан притисак на непријатељске положаје. Под заштитом артиљерије она напусти ровове. Војници у стрељачком строју, почеше силазити косом.

Користе се сваким заклоном, који им пружи терен. Ёно их, где се већ пењу уз брдо, на коме

## НА КОТИ 1031.

**8. јула.** — У Кривој Паланци намирница још увек нема. Дато је наређење, да нам се спрема кујна, али неможемо да набавимо ни меса ни поврћа. С друге стране љубазни старешина места, који се старао о нашој ис храни, толико је заузет послом, да од два оброка пропусти по један. Често ми се десило да не ручам или не вечерам.

Сироти људи код којих сам у стану, живе ипак. И сам не знам како. Они ме обасипају пажњом. Сваког јутра донесу ми, по српском обичају, слатко, чашу свеже воде и малу шољу турске кафе.

Три флаше минералне воде и неколико јаја, што сам, као последњу резерву, донео с Црног Врха, омогућавају ми да, уз припомоћ малих или свакодневних поклона, мојих љубазних домаћина, не патим много од глади и да сачекам боља времена.

\* \* \*

Већ тридесет шест сати смо у правом вијору. Артиљеријска и небеска ватра сливају се у једну страховиту грмљавину. Али после јучеरање борбе ноћна грмљавина топова је престала.

То је био знак за једну дилјувијалну кишу. Реке и потоци пред нама су расли, онемогућава-

су Бугари. Догледом посматрам губитке које наносе непријатељска зрна. На сваком покрету унапред, остане по неколико тела или се отисне низа страну; остали се, непоколебљиво пужу даље, у скоковима. Концентричан ход, доводи их скоро у исто време пред непријатељске ровове. Прса у прса, и после кратког времена, положај остале у њиховим рукама.

У лево, пешадија се креће такође напред, јаким одељењима. Под кишом шрапнела видим како две чете пешадије промичу кроз један шумарак. Људи с пушком у десној руци, пењу се као козе, према непријатељским борбеним линијама. У подне вис Трново заузет. Потом један сјајан напор, да се пољски топови по овом неизгодном терену крену напред. Не обзирају се на непријатељску ватру, сви помажу артиљерце. Инжињерија је за неколико дана направила путеве по косама. Задржавани или гурани рукама, топови силазе лагано у праве провалије, да се отуда испну, уз скоро усправне стазе, и наместе на заузете положаје. И ево је већ па 3000 метара од главне бугарске линије. Једна батерија подиже опкопе, док друга, само заклоњена, иза једног врха пали плотунима.

Док с официрима ужинам путера и воћа, шрапнелска киша пада на Големи Врх. Попадаше мале бугарске карауле на граници. Пешадија распоређена на целој линији иде напред у одељењима. Ноћ прве српске редове затече на линији од шест километара, између Трнова и Деве-Баира, где су били предњи бугарски редови.

Бугари су се повукли на своју главну одбранбену линију Деве-Баир, Севри Теле и Жеравино.

Силазим са рањеницима у Криву Паланку. Један артиљерац с привременим завојем око

главе. И ако му је граната однела половину лица, он крвав до појаса, има још снаге, да сиђе пешке до болнице. Поред њега један пешак, држећи своју скрхану руку.

Пролазим поред непрекидног низа оних што иду сами на превијалиште. Ево опет других на носилима и воловским колима. Ни један се не жали. Нигде гласа, нити грдије против убиличког рата, због којега ће многи онеспособити. Они су победиоци.

\* \* \*

Човек се најзад навикне да и не поклања пажњу пушчаним и топовским зрима, чак и у зонама које су највише изложене непријатељској ватри.

Тако сам данас с неколико колега разгледао једну српску батерију која је вршила брзу паљбу противу једне удаљене бугарске батерије, кад један кинематографски оператор, који је јуче стигао, сагибајући се под тежином свога товара, испаде пред нас и заузе „позицију“.

Он намести са задовољством свој троножац и стаде да окреће, мада је пуцање бугарских шрапнела било у стању да унеспокојава. Непријатељска артиљерија беше очевидно нашла српску батерију. „То је био „леп“ филм. Али су оловне куглице певале око нас, да смо се у неколико скокова морали наћи иза опкопа где су топови беснели.

Кад смо се увече вратили, оператор је био уцвељен. Покварили смо му филм, у осталом врло истинит и узбудљив. Склањајући се за опкопе ми смо ушли у „поље“ његовог апарате те публика никако неће веровати да то није „подвала“, јер се између топова и граната види како цивилни пролазе у трку!

**9. јула.** — Тишина! Шта ли се то догађа? Зар се после тродневне срећне борбе Срби не користе својим успесима? Ратни дописници, просто узвељени. Никаквог озбиљног сукоба. Једва ако, с времена на време, по који топ стави до знања да су непријатељске војске ту, једна спрам друге.

Идемо под врелим сунцем тамо амо по улицама Криве Паланке, не разумевајући српску неактивност. Усамљени у брдима, без икакве комуникације, питамо се да ли ово није предигра примирја.

За то време, Бугари ће добити времена да одапу и да се одморе, па и да маневришу под заклоном првих редова. Ова ми помисао улива бојазан, чак и страх. Шта ли мисли генерал Ратко Димитријев? Да ли после једног заоколишћења не удари свом силином на једно непријатељско крило?

Срби су добили наређење да се ограниче само на дефанзивну акцију и да остану на својим положајима, не продирући даље напред!

На доколици решимо, да се испнемо на мајдину од оближњих позиција што се налази изнад козаре.

И тако ради разоноћења, ево „продужења авантура доктора Кучбаха“. Наш одлични немачки колега решио се да иде са осталима у екскурзију. По његовом наваљивању, нађемо му доста добrog коња.

Војник, који је доктору стављен на службу, доведе му коња који је изгледао особито миран. Доктор ускочи на коња, затегне узде и удара најпре листинама, па петама, али, забадава, коњ се енергично опире. Он, истина, не покушава да збаци коњаника, који се уније да крене, али коњ ни маћи.

Господин Кучбах се реши да сиђе. Он је од најбоље врсте људи; али је помаман због неуспеха, помаман нарочито због нашег смеха који се није могао зауставити. Вели да има шала које треба изоставити и да смо његовом коњу сигурно дали морфина.

Испало је да више нико није смeo ини са милерозним немачким дописником, јер смо сматрали да је баксуз.

*З часа по подне.* — Хоће ли се наставити непријатељства? У даљини чује се канонада са десног српског крила. Туче ли се то трећа армија? Да није оно заобилажење генерала Ратка Димитријева од којега страхујемо?

**13. јула.** — Потврђују нам вести о примирју. Канонада потпуно престала. Био сам на згодном месту да видим битку, али немам никаквих извора за сазнавање о оштетијем току конфликта, без икаквих сам новости о осталим армијама, чија се акција није могла занемаривати, и без икаквих наговештаја о дипломатским преговорима.

Овакво стање, због примирја, не би се могло продужити без штете по моју мисију. Реших се да идем до Врховне Команде, у Скопље.

Док сам тражио кола која би била у стању да ме одвезу, стигне из Куманова један велики теретни аутомобил са муницијом за артиљеријско стовариште у Кривој Паланци. Уговорим с кондуктером, да ми да места до Куманова, куда се враћа још те вечери.

Журно се поздравим са друговима. И они ће свакако сутрадан за мном. Одем кући где сам становова, да спремим своју торбу.

Моји домаћини, који су ме тако лепо примили, пеће ништа да узму као награду за услуге и док ме старица са унућицама испраћа до ка-

шије, сећам се оне дирљиве Деруладове песме:  
*Ја имам сина војника, ко и ши!*

Ево ме на теретном аутомобилу, који ме брзо носи великим друмом за Куманово. Каква прашина!

Више пута морамо да успоримо, па и да застанемо, да прођу рањеници који иду пешке или у колима. Најзад у сумрак стигнемо у Куманово.

Не може ништа да се нађе за јело, због колере. Болнице и бараке препуне болесника. Било их је више од хиљаду тога дана.

Командант армије ми препоручује, да не идем из башчиште што је крај његове канцеларије. Затекао сам ту неколико познаника официра, али се не рукујемо. Чак ни интимни пријатељи више се не додирују.

Један воз полази за Скопље у 11 часова. Идем на станицу по блату од негашеног креча, који се, по наредби санитета, посипа на све стране.

Опет једно путовање без уживања. Није се могло спавати ни минута. Непогода бесни преко целог краја. У четири часа ујутру, стигнем у Скопље.

Још непрестано пада. Кроз слабу светлост, што се пробија кроз облаке, видим особит призор, чим сам изишао из станице. Тротоари, све до Вардаре, црне се од људи који спавају. То су они, које српски војник, увек весељак, назива „бригадом бесмртних“. То су ослобођени, неспособни, који су сада позвати и сједињени с младим регрутима у Скопљу. Србији су сада потребна сва њена деца.

Увијени у шињеле и збијени један до другог, они су, како тако, покушали да се одморе под непрестаним пљуском. Све су касарне препуне; остали локали претрпани рањеницима или коле-

ричним болесницима, те сад ови живе, једу, спавају на улици, под ведрим небом. Срећом лето је!

Лутао сам два сата, по успаваној вароши. Нема места никде. Све је заузето. Сетим се љубазности, коју ми је, раније указао један варошки лекар, доктор Настић и упутим се к њему.

Био је већ на ногама и спремао се за болницу, где несретни болесници од колере чекају на његову помоћ. Он ме љубазно прими код себе.

Црногорци су пред Великим и Малим Говедарником, на линији Побијени—Цера, држали непријатеља иза реке Сасе—Каменица.

Цело пре подне, генерал Божа Јанковић узлудно је покушавао да уђе у додир са непријатељем чија артиљерија на позицији Калиманска, ступи у дејство тек после подне.

Четврти прекобројни пук, с Црногорцима, са само два топа, налажају се пред непријатељем, који је располажући пољском и брдском артиљеријом, нападао њихово лево крило.

Око један час, моравска дивизија првога позива предузе офанзиву, али се Бугари снажно одуширају на свима линијама и успеше чак, да својим пољским топовима, са висова изнад Бање, унуткају српске брдске батерије.

Ипак прва црногорска бригада успе да заузме прве косе; њихова трећа бригада пређе Каменицу и Луковицу, док је четврти прекобројни пук избацио две чете на леву обалу Каменице, ради заштите левог бока.

Непријатељ се био укопао. Имао је око четири пука пешадије и четири батерије. Увече пристиже му још одморних трупа.

Хоћеју прекинула борбу и противници осташе на местима где су се затекли.

Сутрадан, 5. јула, борба се у истом правцу настави страшним артиљеријским дуелом. Црногорска бригада са десног крила, која је највише измакла напред, била је изложена бугарској ватри. Остале групе црногорске дивизије повукоше се иза четвртог прекобројног пука па у малим одељењима заузеше десну обалу Каменице. Шест чета четвртог прекобројног пука, иза којега се налазио пук коњице, имале су да служе као побочница, четири су се чете налазиле са Црно-

## БИТКА НА ГОВЕДАРНИКУ

Најзад ево објашњења оне јаке канонаде, коју сам 9. јула чуо на српском десном крилу, за време мoga бављења у Кривој Паланци. Она је била свршетак једне серије битака код Говедарника.

Трећа српска и трећа бугарска армија туку се већ од 4. јула, на 15 километара од Царевог Села.

Тога дана, по заузећу Штипа, Радовишта и Кочана, трећа армија се окупљала око ове последње вароши и то: тимочка дивизија другог позива, између Спанчева, Тракане, Подлога и Облачева; моравска дивизија другог позива на линији Оризари—Безиково, а моравска дивизија првог позива на линији Градец—Виница.

Коњичкој дивизији, дато је наређење да се креће напред ка вису Пљачкавица, кота 1350, како би ступила у везу са моравском дивизијом првог позива и дејствовала непријатељу с бока и у позадину. Непријатељ се као што се сећамо, био повукао на низ висова бранећи од Црног Камена, преко Грлена и Голека, Царево Село.

Коњичка дивизија, због теренских тешкоћа, могла је само делимице извршити задатак.

За артиљерију могао се је употребити само пут Кочане—Царево Село.

горцима а два одреда на предстражама. За то време моравска дивизија првог позива, лагано се кретала ка Грлену. Користећи се маглом и кишом. Бугари покушаше да пребаце своје десно крило на десну обалу Драгобраштанске Реке, али после очајне борбе бише одбијени.

*Шестог јула* моравска дивизија другог позива, која своју главну снагу беше пренела на Црни Камен, кота 825, изврши напад. После жестоког боја, она успе да се дочела позиција Бање и продужи надирање у правцу Грлена.

Групишући се, црногорске трупе предузеше офанзиву, борећи се целе ноћи, и у јутру 7 јула повратише позиције са којих јуче беху отпочеле борбу. На жалост, њихова артиљерија није имала муниције, те не могаде узети учешћа у борби. Њихово десно крило би приморано да се повуче под јаком ватром непријатељске артиљерије.

Командант црногорске дивизије би принуђен, чекајући да му у помоћ дође тимочка дивизија другог позива, да се са својим трупама повуче на линију Пресека Безиково.

Бугари су наступали; један део њихових трупа већ је прелазио Брегалиницу. Око 1 час по подне Црногорци се још повукоше под заштитом четвртог прекобројног пука.

После кишне која је целе ноћи падала беше се спустила магла. Користећи се њоме, Бугари заobilазећи црногорско десно крило, заузеше Велики Говедарник и, у 4 часа по подне, свом силом навалише на положај четвртог пука, Мали Говедарник, Побијени и ровове испред Великог Говедарника.

Тренутак је био критичан. Извештен о тешком положају Црногораца, командант прве армије даје заповест да десно крило изврши демонстрацију

према непријатељу, а артиљерија са Китке, да бије непријатеља у бок. Бугари беху надвладали. Били су свега на 300 метара испред српских ровова, кад артиљерија отпоче убрзану паљбу те после петнаест минута четврти пук предузе офанзиву.

На Малом Говедарнику непријатељи се ударише прса у прса. Најзад победничко ура надманиши борбену вреву. Срби беху на овом месту победили и повратили изгубљене позиције.

За то време Бугари се утврдише на Великом Говедарнику, без икакве сметње са стране Црногораца.

Потом и позиције на десној обали реке каменице бише повраћене благодарећи храбости команданта 4-ог прекобројног пука, а у пркос непријатељском снажном отпору.

У вече стиже у Побијено дринска дивизија другог позива, долазећи из Страцина.

По казивању бугарских заробљеника, према четвртом прокобројном пуку налазила су се четири бугарска пукова тунџанске дивизије и три пољске батерије. Црногорци су се борили противу целе рилске дивизије!

Непријатељ отвори паљбу противу Побијена где се налазио штаб дринске дивизије и пољска артиљерија. Канонада је на обе стране трајала целог дана, без престанка. За то време Бугари, добро утврђени код Грлена, предузеше офанзиву противу левог крила моравске дивизије првог позива, да би заузели вис југо-источно од Грлена. Морали су одступати под јаком ватром српске артиљерије.

У зору 8 јула Бугари предузеше наступање са својега положаја Кућевнице на левој обали Каменице одакле се господарила долином коју је бранила њина артиљерија.

Одатле је тукла и положаје српске тимочке дивизије другог позива на Церу. Дан је проведен у јаком артиљеријском двобоју. Срби су се спремали да сутра предузму офанзиву.

После једне мирне ноћи, борба отпоче у 4 часа у јутру, 9 јула, на целој линији. По два батаљона из 4-ог, 5-ог, 6-ог и 14-ог пука, под командом храброго пуковника Аранђеловића, нападали су с фронта Велики Говедарник. Остали батаљони дринске дивизије ставише се с бока.

24 пољска топа, 4 брдска, 16 митраљеза и 4 пешадијска пука, обасуше зрнима бугарски положај. Дуго су се Бугари одупирали одговарајући на нападе против-нападима. Своје дрвеће окресано, поломљено зрнима. Земљиште просто преврнуто и покривено лешевима, рањеницима, пушкама, муницијом и опремом.

Срби победише; али их је победа, крвава као она на Куманову, стала око 3000 људи.

Шест стотина бугарских гробова на Говедарнику сведоче о њиховом упурном отпору. Они што се вратише живи са ових положаја оставише на гробовима овакав натпис:

„Збогом, црна и крвава Маједонијо! Збогом за увек!...“

И поред храбости и упорне борбе Срба у току ових дана, добивени резултати су неизнатни.

Кривица је делом до Црногораца који, не старајући се да одржавају везу, отпочеши неразмишљено напад, пређоше Каменицу и примакоше се до самих бугарских позиција на Бањи, излажући се тиме поразу.

Више добровољци него ли редовна војска,

они се лако растроје излажући опасности лево крило треће армије, која шаљући им у помоћ тимочку дивизију другог позива, би ослабљена у тренутку кад је могла предузети офанзиву, да је располагала целом својом снагом.

Исто тако ваља споменути спорост концен-трисања треће армије као и спорост грчке војске под генералом Дамјаносом која је још 2. јула требала да буде у Пехчеву. Међутим 5-ог јула, трећа и десета грчка дивизија тек су биле у Гаврилу и Кадемизару. У Пехчево су стигле тек 7-ог јула, кад се 5000 Бугара, што су били пред њима пувукоше к Јаникеру.

\* \* \*

У току битке на Говедарнику Бугари су још једном помрачили славу јуначког отпора, чинећи дивљаштва недостојна цивилизованог народа.

За време борбе пуковник Аранђеловић, који је командовао једном од колона што су нападале, би тешко рањен у кук.

Подигоше га његов ордонанс и један пуковски значар; али како и они бише рањени, то остадоше крај свога официра, док Бугари не дотрчаше, видевши да су српске трупе попустиле на том месту.

Кад су, после битке, болничари нашли пуковника Аранђеловића, устукнуше пред ужасним призором: Бугари се беху острвили на овог вишег официра, колоса изванредне снаге, и у једном зверском наступу, беху га дотукли са четири метка. Један метак испаљен на само лево ухо.

Међу тим животињама нашла се једна, још дивљачнија него остale, и испробадала широка командантова прса баш на месту, где се сијао орден за храброст, подарен му од бугарског краља, по заузету Једрену.

Најзад, врхунац свирепости, бајонет је остављен у рани!

Творци овог мрциварења коме нема имена били су из бугарске „осме, тунџанске дивизије,“ управо оне која је, четири месеца пре тога, била раме уз раме с пуковником Аранђеловићем испред турских топова под Једреном.

## СКОПЉЕ

**14. јула.** — Затекао сам Скопље под ча-робним сунчаним зрацима. Колика промена за неколико месеци! Откако је стигла „бесмртна бригада“ становништво се удвојило. Па и поред тога, стара престоница цара Душана, нема више онај прљав и прашњав изглед, у коме сам је затекао сустра дан по слому Отомана.

Сад је чисто, чак и по турском крају, где је био извор нечишће. Чишћење је организовано на беспрекоран начин. Полиција је такође првог реда.

По улицама се креће тамо амо шарена гомила: турци с црвеним фесовима, арнаути с белом капицом, турски официри и војници који су пуштени из ропства. Све се спокојно креће између Срба официра и грађана.

Откуд да у Скопљу, тако далеко од борбене линије, чекић непресано одјекује, као удаљено мртвачко звоно? Закивају ковчеге без престанка!

Столари никад нису имали толико послана као од пре три недеље.

Иста она кола што у рату преносе рану и муницију и враћају рањенике, чекају овде пред радионицама да се натоваре сандуцима које носе у болницу.

Морал је у вароши добар и поред непрестане помисли на смрт. Благодарећи особитом старању санитета, колера опада. Ово је први пут, да тако опасна болест није захватила целу ову варош.

Међутим, колера још није сасвим побеђена. Дошаоши синоћ у хотел „Слободу“ где се храним откако сам овде, наћем стражара који ми одлучно, али љубазно, забрани пролазак.

Са запрепашћењем сазнадох, да је „шef“ кујне подлегао колери!

Кроз пет дана тек сазнаох, да ли ме је моја добра звезда заштитила, или сам и ја заражен. Пријатно ишчекивање!

Не жељећи да оставим овде кости, пошто сам их спасао од турских и бугарских зрина, решио сам, како сам боље знао, питање о исхрани! од данас ћу да се храним у војној болници где ме је шef, мој пријатељ доктор Михаиловић, љубазно позвао са Реџиналдом Каном и Пененреном.

\* \* \*

**16. јула.** — Очекујемо почетак преговора. Да ли ће скоро крај овог крвавог сукоба? У сваком случају дugo ћу се сећати својих ручкова и вечера у скопљанској болници, где сам сваког јутра и вечери налазио доктора Михаиловића и његовог главног хирурга, доктора Којена, обожица моји познаници из српско турског рата; затим француске санитирне мисије са љубазним шефом војним лекаром, мајором Ревершоном, професором у Вал-де-Грас и докторима, Билајом и Николетијом и болничаркама: госпођицама Рот и Нефвил.

Често смо се заједно, Срби и Французи, дивили преданости ових двеју дама нашега Црвенога Крста. Њихова умиљатост и доброта ублажавали су муке болесних и рањених; гледајући их, још су боље заволели Француску.

Али какви разговора при нашим пријатељским гозбама.

Ево вам разговора са данашњег ручка, верно забележеног:

„— Како је Ваш „максиларни“? — пита у почетку ручка г-ца Рот доктора Којена.

— Имам један „особит тетанос“, говори Ревершон Николетису који се жали: „Још одјутрос четири случаја колере у мојој сали!“

Дивота! Какав апетит може добити лаик као што сам ја!

Још пре ручка, доктор Габријел хоће силом да ме одвуче у операциону салу.

— Вршићемо једну занимљиву трепанацију... Хајдете, интересоваће вас... Имамо још четврт часа до ручка.“

Хвала на аперативу!

На жалост: било је суђено да бар чујем појединости „случаја“!

Кад сам се спремао да пробам једно укусно прасенце, добри доктор отпоче да описује своју операцију, пажљивим слушаоцима.

„— Лубања је, објашњава доктор, сечући своје печење, била повређена на целој површини; зрино је обишло не продирући: али унутра каква смеша, децо моја! Више од педесет костију у мозгу!“

Тако је готово о сваком оброку. Човек се напослетку на све навикне. А ја сам се зато нарочито морао трудити.

Најзад главно је било сачувати се од колере. Изгледало је да се није могло више пазити но што се овде чинило.

Да и не говоримо о кључалој води, све је овде асептизирано: посуђе, рубље, тањири, чаше све је прошло кроз пару. Чак и хлеб мора да прође кроз пећ, у којој је 80 степени топлоте при којој гину колерични бацили. По свима угловима формол, који испаривањем убија муве. Масе ових животињица, скапава по чашама и тањирема!

## ПОСЛЕДЊИ НАПОР

**17. јула.** — После битке код Говедарника и офанзиве коју беху предузели 10-ог јула против Грлена, Срби су чекали на Грке чије наступање беше споро и недовољно енергично.

Трећа српска армија још је тражила додир са Грцима, кад, 15. јула, желећи да поткрепе акцију својих дипломата у Букурешту и да поправе свој положај једним војничким успехом, Бугари нападоше грчку војску и потискоше њену трећу дивизију ка Пехчеву.

Српска Врховна Команда упути одмах своју трећу армију на Грленске положаје. У пркос очајном отпору Бугара, први положаји бише заузети и српска се војска спремаше да настави борбу кад стигоше вести о скором закључењу примираја.

Лабавост је грчке војске заглађена, али уз колико проливене крви!

Разбацаност грчких дивизија није дала могућности генералу Дамјаносу да Бугаре потисне северно од Пехчева. Једно одељење непријатељске коњице примакло се до Берова.

\* \* \*

Један пешадијски капетан који је узео учешћа у последњим борбама треће армије рекао ми је да је сачувао утисак грозоте.

И поред страшних губитака Бугари су три пут вршили јуриш, да поврате изгубљене положаје на Грлену. Клање је било тако грозно да је пут Кочане—Штип—Велес, на дужини од сто километара пун пољских болница у којима је на хиљаде рањеника.

Да се види какве су биле ове битке као и оне на Говедарнику,овојно је навести неколико цифара.

Само једна батерија пољских топова од 4 топа, из моравске дивизије, избацила је од 5 до 16 јула 7173 гранате и шрапнела. На дан 10 јула борба је била тако огорчена са обе стране да је ова батерија изгорела 1712 зрна, што ће рећи на сваки топ по 428!

И остале су батерије трошиле приближно толико.

Позиције на којима су били Бугари и земљиште између њих и српских положаја, данас су огромна костурница, где под врелим сунцем труле лешине кидане легионима гавранова!

Са српске стране чете које су улазиле у борбу са 320 људи сада не броје више од стотине.

Официра је толико попадало да су последњих дана подофицири командовали у борби полуба-таљонима!

Артиљерија је ишла напоредо с пешадијом заустављајући се једва две хиљаде метара испред непријатељских редова и одмах их обасипала челиком и оловом. То више није био рат, то је истрага, уништавање у масама. Као да је човек присуствовао вулканском избацивању. Земља и ваздух су дрхтали... Земља, камење па и лешеви дизани су у вис на све стране.

Требало је тринест дана таквог убијања па да се одмакне 5 до 6 километара.

Није ли већ било време да се учини крај тим страшним покољима?

Бугари су били врло заморени. А, на известним местима, њихове су позиције биле од српских удаљене свега педесет метара, негде чак и свега тридесет.

Војници су се, и с једне и с друге стране, дозивали.

— Не пуцајте, браћо, викали су Бугари. Ими нећемо више. Останимо сваки на свом месту, Рат ће да се заврши.

## П О В Р А Т А К

**18. јула.** — Крај. Полазим натраг, и кроз неколико дана, ако хтедну дипломате, бићу опет на булеварима.

Опет на војном возу, враћам се из Скопља у Београд. Вагони пуни рањеника. Са мном у кунеу један рањен официр. Лева му рука завијена до рамена, а побледело лице одаје болове и изнуреност.

Жижи ме његова рана. Шрапнел му је однео раме; две су куглице остале у месу. Покривен је својим шинјелом на коме је шест рупа. Отпочнемо разговор и представимо се. Он је артиљеријски мајор Михаило Ненадовић. Краљев ордонац, он је, кад је почет рат затражио, да му се да дужност, где ће бити активнији. Раније, као капетан, провео је неко време у Француској, у 30-ом артиљеријском пуку у Орлеану.

И ако врло изнурен, не може одолети жељи да говори о рату. Он ми је потврдио да је трећој армији требало тринест дана огорчене борбе, па да се задобије од Бугара 5—6 километара терена. *Од 4. до 11. јула* моравска је дивизија другог позива изгубила 60 официра!

Борба је почела 4. јула, после једног тешког ноћног марша. Бугарске су се позиције низале у више редова, и кад су, после шест дана херој-

ских напора, били потиснути, Бугари се оду преше на Грленским положајима.

„10. јула, говорио ми је мајор Ненадовић, заузели смо један вис који је надкриљавао удесно село Грлен. После, до 16. јула нисмо могли напредовати. Тек смо тога дана заузели и средњи вис.

Његово лице живахну при сећању ових битака и он продужи.

„— Био сам испред својих батерија, међу стрелцима и телефоном сам командовао топовима који су били заклоњени иза виса 1200 метара. Сипао је на нас град од шрапнела и зрна, али су моји топови изврсно дејствовали. Имао сам једну пољску батерију и две батерије хаубица. Наши стрелци су били на 250 метара од бугарске пешадије, а моја артиљерија је пушала на 1500 и 2000 метара. Каква касапница и на једној и другој страни! Моравска дивизија другог позива, имала је тога дана више од 1000 рањених!“

„— Ја сам пуштао често и на велика одстојања, од 6 до 7000 метара. Са својим топовима, калибра 75, често сам после другог метка, налазио бугарску батерију сакривену на 5500 метара,

Као и сви артиљеријски официри, с којима сам говорио, мајор Ненадовић, хвали наше француске топове додајући:

„— На жалост, нисмо имали брдских топова, или бар нисмо их имали довољно. У томе су Бугари били боље снабдевени од нас. Њихово је гађање као и наше било особито прецизно и наши су се пешаци бојали противникove артиљерије док су без страха прилазили положајима његове пешадије.

„Десетог јула, пушали смо на непријатељске ровове четири сата без престанка, на даљини од 2500 метара. Кад је тамо стигла наша пешадија у рововима ни једне пушке, сами лешеви!

„Какав тежак рат! Наше позиције су биле паралелне бугарским опкопима, а растављене провалијама од 500 до 1000 метара дубине. Под таквим погодбама, непријатељски су положаји за нападача биле праве тврђаве. Само се од ноћних напада могло очекивати нешто успеха. Од 4 до 17 јула, ми смо извршили пет јуриша, али с неколико губитака!“

Док ми је мајор Ненадовић причао своје утиске, застајући с времена на време због бола, воз нас је полако носио све даље и даље од места, на коме се два народа, који су тако близки по раси немилостиво кољу већ месец дана. Помињао сам да можда Турци, доле у Тракији, већ заузимају Једрене.

Српски је официр без сумње био обузет истим мислима, јер без мржње, и ако не без прекора, додаде:

„— Какви дурашни војници ови Бугари!“

Па жалећи:

„— Да смо, уместо што смо се међусобно тукли, остали савезници, какве би велике ствари постигле наше уједињене војске!“

## НЕПРИЈАТЕЉСТВА НА СТАРОЈ СРПСКО-БУГАРСКОЈ ГРАНИЦИ

Довде нисам говорио о непријатељствима на старој српско-бугарској граници.

Ту је бугарска војска, под генералом Кутинчевом, састављена из 5-те, 9-те и 15-те дивизије, са укупно 50.000 људи, заузимала фронт Кула — Белоградчик. Циљ јој је био, да продре у српску територију, да заузме главне путеве, и да наступајући ка средини земље у правцу Параћина, Алексинца и Ниша, изазове пометњу и забуну код српских трупа које су се тукле на мајданском војишту.

Пре свега, генерал је Кутинчев циљао на Зајечар, Књажевац и Пирот, окружне вароши које се налазе на неколико километара од границе. Њиховим заузећем био би отворен пут ка Нишу и железничка пруга пала би у Бугарске руке.

\* \* \*

Бугари су на овој страни имали првокласних борбених снага. Девета бугарска дивизија убрајана је у најбоље трупе. Само је у петнаестој дивизији било елемената другог реда: допунских батаљона и регрутa.

Српске трупе, које су биле према Бугарима на тимочком војишту биле су од много слабије вредности. И доиста, изузев тимочку дивизију првог позива, трупе су биле састављене из пукова трећег позива и *последње одбране*, с мало официра и са старим пушкама.

Од петнаест пукова пешадије са по 3.500 до 4000 људи из трећег позива, пет пукова је било у овој војсци; пет других налазило се код Пирота (први на Власини, трећи на линији Тумба, Таламбас, Дешчани Кладенац; четврти на десној обали Нишаве, шести на левој обали ове реке у правцу Држина—Бераловице а четрнаesti од Св. Николе до Добрујутру).

Осталих пет пукова употребљени су на чување жељезничке пруге, мостова, муниципних слагалишта и т. д.

Ове трупе трећег позива, и поред слабог наоружања и опреме — нису имали шатора и људи су спавали под ведрим небом — водиле су борбу на старој српској бугарској граници као активне трупе.

\* \* \*

Испред десног бугарског крила, према Кули, утврђено место Зајечар, доминирало је путем Бољевац—Параћин. Да се оно нападне, требало би три четвртине снага којим је командовао генерал Кутинчев. Стога је он и решио да зајечарску посаду само и мобилизује.

Остављајући према Зајечару око 15000 људи, генерал Кутинчев реши, да пошље остатак својих трупа, око 45.000 људи, преко Кади Богаза и Св. Николе.

Границу су бранила слаба одељења трећег позива и „последње одбране“.

Ноћу између 21. и 22. јуна бугарска арти-

љерија отпочне паљбу противу десног фронта зајечарских положаја. Али Срби успеше да је са својих утврђења после кратког времена ућуткају.

У јутру, 22. јуна, Бугари пређу преко Кади Богаза и Св. Николе. Код Кади Богаза српски се одред држао целог дана, и поред велике надмоћности противникove који је имао шест брзометних батерија и шест митраљеских одељења. Тако увече, бранећи упорно сваку стопу, српски одред одступио је полагано до села Ослана.

Код Св. Николе српски одред, нападнут целим бугарском 9-ом дивизијом, морао је одступити.

23. јуна српско одељење према Кади Богазу држало се код Ослана. Потискујући „трећепозивце“ Бугари пређу у Алдинац. Целе су ноћи ишли ка Књажевцу. Двадесет четвртог јуна, у 8 часова у јутру, Бугари запалише два села, Локву и Берчиновац, један сат источно од вароши. Књажевац је пао Бугарима у руке истог дана у подне, пошто мали гарнизон од 250 људи није могао одолети далеко надмоћнијем непријатељу.

Ова победа, без славе, биће једини бугарски успех на српској територији.

Истога дана српски одред код Ослана био је потиснут. Он се у доброме реду повуче ка Зајечару, бранећи што је боље могао пут за Бољевац.

Мали одред се зауставио најпре код Скрбиничке, затим код Зубетинца, заустављајући надирање непријатеља према Бољевцу.

Прва бугарска колона заузела је до овог тренутка линију Краљево Село—Књажевац а друга колона код Св. Николе потискује трећи позив који је пред њом. Непријатељ покушава да наступа према Бољевцу, Нишу и Пироту.

\* \* \*

Да оставимо 9-ту дивизију (колона код Св. Николе) која јужно од Св. Николе надире к Нишу и Пироту, па да идемо за војском генерала Ристова који командује 5-ом дивизијом и десним крилом бугарских трупа.

Генерал пошље из Краљевог Села око три пuka пешадије и артиљерије против јужног Зајечарског фронта, да би, у случају неуспеха заштитио повратак својих трупа које иду ка Ђољевцу и Соко Бањи.

24. јуна, прво његово одељење наступа према Зајечару; увече после битке заузима Вратарницу, али се мораде зауставити пред ватром са положаја који су бранили варош.

Остале трупе нису целог дана успеле да се одмакну од Књажевца.

Командант Зајечара истури напред једно одељење које ће бранити варош и у исто време штитити пут за Ђољевац.

25. јуна, у 4 и по часа у јутру. Бугари наставише наступање. Борба је трајала целога дана. Али на целоме фронту Бугари наиђоше на такав отпор, да не успеше да пређу Грличку. Ноћу су се морали вратити на своје раније положаје пошто су претрпели огромне губитке.

Немајући извештаја о трупама потиснутим на Бачијама, а бојени се да тиме пут за Ђољевац и Соку Бању не буде отворен, командант Зајечара реши да предузме офанзиву, и да, поред много слабије снаге, покуша потиснути непријатеља.

Ноћу између 25. и 26. јуна, непријатељ нападне најпре на источном фронту Зајечара, а у јутру на фронту Затвореничка. Али без успеха. Срби успеше да заузму бугарску царинарницу и око 11 часова у јутру, Бугари се повуконше.

Овај успех на десној обали Тимока, знатно је ојачао акцију и на левој обали, где око 4 часа и по у јутру, две колоне изиђу из утврђења, и после кратке и жестоке борбе нагнају Бугаре, да се нагло повуку.

Ови неуспеси и српска офанзива, као и страх да крило према Затворничкој не буде опкољено и одсеченагнају Бугаре из повлачења у бегство.

Србима приспеше и појачања да помогну трупама код Затвореничке, те да непријатеља нападну с бока. Маневрисали су, идући висовима дуж границе да пресеку повратак према Кади Богазу, Краљевом Селу и Књажевцу.

Десно бугарско крило, потпуно потучено, бежи на исток и растури се у паничном страху по терену око Мале и Велике Маште. Два су се само пuka повукла у реду према Краљевом Селу и Кади Богазу. Ни присуство генерала Кутинчева који је ишао од једне колоне другој, није могло зауставити бежање. Паника је захватаила све редове. Пут није више довољно широк да се може бежати. Стало се бежати и преко њива. Ђегунци су остављали са собом оружје, опрему, муницију и друге предмете које су Бугари били упљачкали.

Неред је настao још већи кад су трупе из друге колоне, које су биле западно од Књажевца према Бачијама и Скробници, увиделе да ће им код Кади Богаза бити пресечен повратак. У лудом јурењу нагле су према граници бацајући пушке, намирнице, све што се носило, само да се благовремено умакне.

Да су српске трупе биле нешто јаче, или да су имале телефонску или телеграфску везу са командантима тимочких трупа, те да се оне упуне ка Књажевцу, 5-та бугарска дивизија била би цела заробљена.

Користећи се мраком и благодарећи једном одељењу, које је било код Петруша, Бугари пређоше преко границе 27. јуна у зору. Српске трупе идући преко рјавог терена стигоше доцкан.

Срби су нашли — велики ратни подвиг Бугара — на Књажевац потпуно опљачкан.

Бугари су овде у борбама имали око 8000 мртвих и рањених!

\* \* \*

Пораз се пренео и на све њихове трупе које су прешле у Србију преко Св. Николе.

Јужније, код Тумбе, на српско-бугарској граници, а источно од Власотинца они су узалудно покушавали на разним местима, да се дочекају жељезничке пруге која би им отворила пут за Ниш.

Први пук трећег позива на Власини овековечио се је славом. Он се без артиљерије и митраљеза одупирао неколиким непријатељским пуковима, па чак извршио и неколико јуриша на бајонете те је тако и очувао своје позиције.

## ПЉАЧКАЊЕ И КРАЋА

Куда год су прошли по Маједонији, Бугари су пљачкали и палили; али за онога који је прошао долином Тимока, после бугарског бегства, изгледа, као да армија генерала Кутинчева у Србији није имала другог задатка, сем пљачке.

Пролазак Бугара преко Кадибогаза и Св. Николе, ка Зајечару, и њихово бављење у Књажевицу, обележено је потпуним опустошењем онога краја. Човеку изгледа, као да сања, те се питамо да ли је ово заиста двадесети век или смо у времену Атиле и Хуна.

Као праве татарске хорде, Бугари су све опљачкали, попалили и поклали, силујући девојке, бабе и болесне!

Са обе стране пута што води у Књажевац села су у пепелу. Сама варош је потпуно опљачкана. Из кућа, дућана, магацина и касарни све је лигнуто и попаљено. Сви су мостови порушени. Чак је и жетва уништена.

Чланови страних санитарних мисија, који су се затекли у Србији и дописници великих европских листова ишли су на лице места, да се сами увере о свирепим неделима. Нису могли веровати својим очима.

Доктор Албер Перон, из Париза, Лудвиг Шлиб из Берлина, Сиберн Молер, из аустријске марине, адвокат Јовановић из Београда, састали

су се у међународну комисију и стигли у Књажевац 2 јула.

Њихови извештаји страшно терете војску краља Фердинанда.

Пред једном колебом код Вратарнице, седам стараца, седам немоћних сељана, испробадани су бајонетима а лубање им измрскане кундаком.

У Краљевом Селу, у кући српског начелника, која је такође опљачкана, чланови су комисије саслушали око четрдесет сељанки из околних села, према којима су бугарски војници и њихове старешине, показали одвратну бестијалност. Ни детињство, ни старост, ни трудноћа нису били поштовани.

Девојчице од 15 и 16 година, под претњом смрћу, бивале су жртвом разузданых војника. Једна паралитична девојка од 20 година, Живка Павловић, из Јуковца, била је силована од шијаних војника.

Једна седамдесетогодишња старица, из села Булиновца, била је исте судбине.

У Штипини су две сестре Живка и Ивана Бранковић пале шака двадесеторици коњаника. Обезињене од бола и срама изгубиле су свест.

И још пуно таквих недела набраја комисијски извештај. Ево њеног закључка:

„Из добивених сведочанстава и из онога што је међународна комисија сама констатовала, добија се утисак да су Бугари систематски вршили силовања; али већина жена и девојака које су силоване нису могле бити саслушане, једне из стида, друге из страха, и треће, најзад, с тога што се још нису вратиле на своја огњишта.“

Један становник из Вратарнице причао је како је прикривен, из једне њиве засејане кукурузом, посматрао убијање седморице српских војника. Бугари су их материјали да оставе шајкаче на коле

и да лежећи један крај другога гледају у своје капе. И тако су их бајонетима прикивали за земљу.

Бугари су прилизали све што је имало какве вредности, лупајући или бацајући у Тимок све што нису могли понети.

Краљево Село изгледа као да је пострадало од једног страшног земљотреса. Виде се само згаришта и рушевине. Кроз поразбијане прозоре и врата виде се само гомиле од изломљених ствари. Две касе у српском начелству биле су разбијене динамитом. И ту као по свима другим кућама све је поломљено и убрљано мастилом и нечистоћом. Архиве упропашћене. Све књиге и регистри поцепани. Само су остала парчад од намештаја. Огледала су поразбијена а слике поцепане.

„Бугари су ми однели све, па и одличја, причао је начелник српски Сретен Јовановић. Однели су ми одело, рубље, чак и прљаво рубље. Мојој жени укради су накит, часовник, прстење и минђуше...“

Код Књажевца касарна догорева. Пред позлак Бугари су искупили на гомилу намештај, сламњаче, покриваче и све што може да гори па су запалили. Остали су само огорели зидови.

Књажевац је још горе прошао. Вароши тако рећи више и нема. Све је уништено из јаке, бестијалне мржње. Становништво при повратку на своја огњишта запањено је пред гомилама рушевина. Што се дубље иде у варош све је грознији утисак. Читави редови попаљених дућана из којих се још дими. По ретким кућама што су преостале ни један предмет није остао недирнут.

Бугари су однели наките, сребрно посуђе, штофове, тепихе и одело. Док је варош била у њиховим рукама, украђене ствари ношене су,

дању и ноћу, претовареним колима преко границе. Све што није однето уништено је или искварено нечишћу.

Официри су у своме цинизму ишли тако далеко, да су по кућама, које су претурали од дна до врха, остављали своје адресе.

Показали су ми посетнику поручника Т.... из Софије и лекарског помоћника Ангела К.... из Плевне.

У хотелу *Паризу* исписали су кредитом по црној табли ово:

„Напуштајући својевољно лепу варош Књажевац, поздрављамо своје колеге српске официре, с надом, да ће у будуће бити мање шовинисти а више задахнути идејом о словенској солидарности“.

Овај напис истинских лудака потписан је на француском: „Les officiers Bulgare“ (sic).

Порушена је и војна болница. Срећом су је пред долазак непријатеља испразнили. Иначе, ко зна каква би свирепства била почињена над рањеницима?

У кући пуковника Недића<sup>1)</sup> — јунака из српско турског рата, који је увек командовао истом дивизијом (моравском, другог позива) — преостали су само зидови. На вратима од салона било је исписано:

„Нека се зна, да је овде био бугарски јунак!“  
И то је потписао официр!

Пљачка и штета, у самом Књажевцу проценјена је на 4 милиона динара!

<sup>1)</sup> Овај храбар и сјајни официр, умро је неколико недеља по престанку непријатељства. Он је био међу последњим жртвама колере.

## БУГАРСКА СВИРЕПСТВА

Европа, као гледалац, била је застрашена таквим свирепствима и глас Пјера Лотија чуо се понова.

На жалост, писац књиге: *Livre de la Pitié et de la Mort*, сједињујући увек Бугаре, Србе и Грке под један назив „балканца“ поредио их је с „хијенима које хоће да се међусобно поједу око поделе пљачке“ и осуђујући све подједнако шиба „хришћанске покоље“.

У ствари је сасвим друкчије. Није ми поznato, како су се Грци понашали за време рата, или могу потврдити, да ни ја, ни моје колеге, пратећи српске ратне операције нисмо видели да су чинили свирепства.

Бугари су међутим, са истом мржњом и супровошћу, палили и пљачкали српска и грчка места исто онако као и турска.

Требала би читава књига, па да се поброје недела, која су они причинили. Човек мора да задрхти, при помисли, на све што би се десило, да су они постали господари Балканског Полуострва. Вратили би смо се за неколико векова уназад.

\* \* \*

У Скопљу су, 30. јуна, француски и руски конзул, констатовали варварства, која су Бугари

починили над српским рањеницима у борби на Брегалници.

Руски је конзул лично разговарао са неколико несрећника, који су чудом измакли смрти. Њихова казивања најбоље показују дивљаштво побеђеног противника.

Рањеник и заробљеник Сава Богдановић, био је везан, затим саслушаван о положају српских трупа.

Како он није хтео одговарати, Бугари му осекоше једно ухо, да му „одреше језик“.

Милутин Николић, војник, рањен за време препада, био је прободен седам пута бајонетом и остављен као мртвак.

Радован Крајчиновић, рањен у обе ноге чуо је кад је командант 12-ог бугарског пука наредио да га дотуку: један куршум му је разнео вилицу, други пројурио кроз груди а трећи скрхао руку.

Ова два рањеника остала су неким чудом у животу.

Куда год су прошли Бугари су убијали рањенике и заробљенике. Кад су се Срби, предузимајући наступање, вратили на повраћене позиције, налазили су своје рањенике са лицем са кога је скинута кожа, а друге са очима извађеним из очних дупља. Једног рањеника су чак испекли на ражњу!

Између карауле Шеобе и Топлика, нађени су многи рањеници са ископаним очима, одсеченим носом, с устима расеченим до увета, с распореним трбухом и извађеном утробом.

Званични рапорт команданта другог пука најавештава да су многи српски рањеници сечени ножем, свирепо сакаћени или су нађени с лубањом расмрканом кундацима.

У битци код Штипа, тридесет рањеника из петог пука били су мучени и дотучени од Бугара.

На Ретким Буквама, једној од најжешћих борба, кад су српски војници повратили ову позицију нашли су на свога официра и преко тридесет другова измрцварених, а једноме од њих лубања је била исечена сикиром.

Један српски подофицир пао је при експозији гранате и био затрпан земљом. Тако прикривен видео је како су бугарски војници расправљали, да ли да потуку рањенике, или да их оставе у животу. Официр нареди да их побију. Неми посматралац овога страшног призора, остао је у животу само стога, што га Бугари или нису видели или су мислили да је мртвав.

На неколико километара од Падомеца, српски официри нађоше једног коњичког потпоручника са ископаним очима и одсеченим ушима. Преклињао је своје колеге да га убију. Српски официри, видећи да је његово стање очајно, да доша му револвер, којим се је у њиховом присуству убио.

Руски листови „Вечерње Времја“ и „Новој Времја“ послали су били на Балкан, као свога ратног дописника и фотографа, г. С. Чернова. Његова казивања страшно терете Бугаре за почињене грозоте:

„Дуго сам ћутао, писао је он, али сваког дана све више осећам потребу да скинем са себе тајну ужаса, које сам видео и у којима бих постао саучесник, ако бих и даље ћутао“.

Пошто је на дуго изложио свирепства, која су Бугари починили за време његовог бављења у Једрену, Чернов се осврће на скорије догађаје из последњег рата.

„27. јуна, пошто су Срби повратили своје позиције на Криволаку и док су наступали према Кочану и Штипу, они што су ишли за војском, морали су неколико дана ићи преко једног ве-

ликом бојног поља. Врућина је била несносна, чак и увече, и отровни задах од лешина чинио је да је ваздух услед смрада бивао још тежи. Би решено да се одмах приступи закопавању лешева. Док се то радило, могли смо видети до које је мере у Бугара развијен дух за мучењем. Заробљеници и рањеници српски са незнатним повредама — то је констатовано — били су полагано мучени и убијани.

„У Криволаку сам видео српског војника који је био рањен у трбух, па су га Бугари ухватили, набили на ражањ и пекли као јагње на великој ватри.

„Каквом ли се грозном надахнућу и варварском сујеверју покоравају ови људи? То је остало за нас тајна, која је понижавала у нама човечанство.

„Исте вечери нашли смо леш српског војника разапетог на крст на једном дрвету. Руке и ноге биле су му заковане за стабло, а језик рачечен и привезан за једну грани. Тело је због тежине кидано, а ветар је њихајући гране непрекидно дирао у рану из које је капала крв“.

Скраћујем причу мојега колеге. У осталом, сви смо ми то видели и чули из уста самих несрећника, који су били пали Бугарима у руке, били мучени и спасли се на неки начин.

У претходној глави, ја сам, описујући битку на Говедарнику, испричао страшну смрт пуковника Аранђеловића, који је подло мучен. Са доктором Ревершоном, присуствовао сам аутопсији леша овога официра. Тежак призор, који ће ме увик опомињати на бугарске грозоте!

\*\*\*

Зна се да Грци у овом погледу нису имали на чему да позавиде Србима. Рене Пио из „*Tana*“,

Жорж Бурдон из „*Фигара*“, Жан Лен, из „*Илустрације*“, описали су са грчке стране злочине, којима су били сведоци.

У Тракији је мој колега, Пол Ерио из „*Журнала*“, констатовао иста таква недела.

\*\*\*

И, куда год су Бугари прошли, тако су чинили.

Мој друг, из „*Журнала*“, Андре Тидеск испричао је једну страшну игру бугарских комита, која се састојала у томе, што су бацали у вис једну малу девојчицу и дочекивали на је врхове својих бајонета;

„Она се звала Јована Таклихристо. Било јој је осам година. Њени су родитељи помрли, масакрирани. Кад више никога није преостало од њене породице, комите, да би сасвим затрле расу, бацаше је у вис и дочекиваше на бајонете. Две по две троугласте рупе, зјапе на њеном левом образу и бради. Челик јој је искривио вилице и поломио зубе. Десна јој је нога пребијена кундаком. И да би је нахранили, сад јој сондом дају по мало млека. Девојчица је полудела.

„Ја сам је видео на постељи у болници. Јаукала је тужно, без престанка, из све снаге. Ax! тај страшан крик луде девојчице у болничкој сали, окреченој бело! Још ми звони у ушима. Чини ми се као да у њему чујем хиљаде болних гласова, који ми долазе са рушевина и запаљених села по Мачедонији.“

## СРПСКА ВОЈСКА У БУГАРСКОЈ

Док су прва и трећа армија потискивале Бугаре у Маједонији, друга српска армија, победивши у Србији, пређе границу и предузе наступање, лагано или успешно, на самом бугарском земљишту. Седмог јула, после једнодневне борбе, тимочка армија заузме Кулу и продужи наступање према Видину и Белоградчику.

Према Св. Николи, трупе трећег позива, појачане једним пуком пешадије и артиљеријом, добише наредбу, да што пре одбију Бугаре са границе.

Потпуковник Милић, командант ових трупа, успео је да енергичном акцијом потисне Бугаре, па за тим 5. јула, улази у Бугарску код Чупрена. Шестог јула добио је заповест, да наступа према Белоградчику и да га нападне. Истога дана био је на пет километара испрад те вароши и отпучео опсаду.

Белоградчик је са свију страна опкољен природним положајима и утврђењима, која су Бугари подигли, те га претворили у тврђаву.

Већи се део трупа генерала Кутинчева ту сместио, располажући јаком опсадом и брзометном пољском артиљеријом.

Пут што води од Куле Белоградчику био је скоро неупотребљив; али је нада на победу

савлађивала све тешкоће. Осмог јула све се српске трупе нађоше око форова Белоградчика, са својим пољским и опсадним топовима, које су пренели преко Старе Планине по путевима, са местимичном надморском висином од 1400 метара.

Два дана су Срби полако освајали метар по метар терена.

У 8 часова ујутру, 9 јула, отпоче опште бомбардовање утврђења. Дејство је великих Шнајдерових топова било страшно. Нарочито батерија резервног поручника Карла Бадера, правила је велике глатете непријатељским утврђењима и омогућила пешадији да отпочне јуриш.

Први, други и трећи позив, ветерани као и млади војници, појурише са истом смелошћу у сред ватре, коју сипају сви бугарски топови. У српским редовима ни одступања ни устезања. Командант тимочке армије, потпуковник Ђорђевић, својим присуством соколи војнике. До подне два су утврђења била заузета.

Једна за другом падале су и остale позиције. У поноћи цео појас утврђења био је потпуно заузет.

Сутрадан, 10. јула, српска се застава лепешала свуда. У 6 часова у јутру стигли су парламентари и потпуковници Ђорђевић и Милић уђоше триумфално у варош, на челу својих трупа.

Срби су запленили: 30 топова, 3 куполе са брзометним топовима, 3000 пушака, велику количину муниције, пољску болницу са 100 постлса, 4000 врећа брашна, 5000 врећа пасуља, 4000 врећа пиринча, 10.000 килограма сира, велику количину материјала и опреме, 10 вагона соли итд. Требало је 2.000 кола да се све то пренесе у Зајечар. Вредност плене оцењена је на 5 милиона динара.

\* \* \*

Пред улазак у Белоградчик пуковник Милић заустави своје трупе и рече: „Хвала вам на јунаштву. Кад уђете у варош нека не буде учињена ниједна неправда, ни једна отмица. Сматрајте становнике за своје суграђане.“

Пуковник Ђорђевић са своје стране додаде: „Поштујте жене!... Недајте да се краде. Ко шта узме нека плати!...“

И тако, са свим супротно ономе што су Бугари чинили, Белоградчик је био не само поштеђен, већ су избегнуте и најситније отмице које су војници могли починити.

## ОПСАДА ВИДИНА

Кад су се Срби упутили према Видину, који лежи на Дунаву, у углу где се сучељавају границе Румуније, Бугарске и Србије, бугарска војска, која је бежала, покушала је тек код села Војнице, да заустави победоце.

Срби су продужили наступање, а Бугари бежаху, заустављајући се код сваког села или положаја, све до 11. јула, када су стигли пред Видин.

Сутра дан, отпочело је бомбардовање вароши. Тринаестог јула, отпочета је борба, која је трајала до у ноћ. Седамнаестог јула, један део вароши био је порушен. Тога дана командант српских трупа, послao је парламентаре да Бугаре позове на предају да би се избегло излишно проливање крви. Пошто је заповедник бугарских трупа одбио овај предлог, бомбардовање је најживље настављено. Осамнаестог јула, у 8 часова увече, Срби заузеше једно утврђење једва на 150 метара испред главне одбранбене линије. У том стиже наредба српске Врховне Команде, да се обуставе непријатељства и да се опсађенима да на знање да је закључено примирје.

Па и тога последњег дана, Бугари су учињили дивљаштво које треба забележити.

Кад се српски официр, у пратњи значара и једног коњаника приближавао са белом заставом

њиховим положајима, Бугари су стали пущати на њих. Кад су се још примакли на тридесет метара од уласка у Новоселце, Бугари осуше са митраљезом. Значар и заставник падоше смртно рањени. Случај је хтео да се официр спасе.

\* \* \*

Шумадијска дивизија такође је продрла у Бугарску, на југу, и заузела Босилград.

## СРПСКИ ПОСТУПЦИ

Чини ми се да на земљи нема два народа, који би се толико разликовали по менталитету као Срби и Бугари.

На супрот овим последњим, код којих рат разбуди атавистичке инстикте једва успаване, српски војник разуме да има један тренутак у коме је непријатељ, само немоћан и несрећан човек. И његово узбуђење престаје са ратном грозницом. Кад престане битка он извуче из шињела свој завој и превија противника којега је савладао.

Нема сумње, да је српска војска била немилостива према бугарским комитама, нередовном војском, која је првих дана вршила препаде на позадину. Сваки шпијун, комита или потказивач одмах је стрељан, али никада није било мучења и сакаћења.

Бугарски заробљеници и рањеници нису крили своје чуђење, због лепог поступања и неговања на која су наишли код Срба.

Ризо Георгеф, рањеник, писао је својим родитељима у Бугарску, у село *Уши*: „Негују ме добро. Немојте се бринути, ја сам код браће, а не код непријатеља...“

Из дугачког писма, које је Георгије Василиеф, подофицир, писао својој жени у Слаксов, вадим следеће редове:

„...Наши болничари, оставили су ме на бојишту. Узели су ме српски болничари. Превили ме, па ме онда однели у скопљанску болницу, где сам наишао на негу какву сам само пожелети могао. Имам новаца. Нико ме није претресао... Ми нисмо желели овај рат, а Срби још мање. Али судбина!“

Димитрије Алексов, заробљеник, извештава своје родитеље, у Скавену, да је заробљен:

„Срби су врло добри и врло гостољубиви; хране ме добро...“

Могло би се навести стотине таквих писама.

\* \* \*

Једнога дана, док сам се бавио у Кривој Паланци, заморен врућином, склоним се крај пута под један стари храст, под којим је седео један рањеник држећи пушку крај себе.

Са српских положаја силазили су други рањеници са лакшим ранама, пролазили поред мене и мирно ишли у пољске болнице. Затим су дошла воловска кола са тежим рањеницима, са лицем опаљеним и упалим од умора и патњи.

Пред дрветом застадоше једна од тих кола. У њима су била два рањеника. Први, подижући се с муком, затражи ми да му одсечем неколико грана да се заклони од врућине.

Учинио сам му ту услугу. Он ми најпре заблагодари, па она показујући бугарског војника који је лежао крај њега, рањен у обе ноге, рече:

— Откини коју грану и за мага „друга“.

Он сам намести грање око рањеног Бугарина, који је био скоро онесвешћен.

Несрећник уздану. То је можда хтео захватити. И два се рањеника кретоше даље путем за Куманово.

\* \* \*

На путу за Куманово сећам се и једног другог призора, из исте пољске болнице.

У једноме крају један српски војник крижао је хлеб за чорбу неког другог рањеника, његовог суседа. Прићем им. Овај други био је Бугарин. Први рањеник, видећи да се ја чудим, рече:

— Тако сам радио и с Турцима, па нам је Бог помогао. Овога се пута надам да ће нас опет помоћи, ако смо добри према Бугарима.

\* \* \*

Извадићу о овоме само још неколико редака из извештаја мага друга Андреа Тидеска о својој анкети по Маједонији.

Пошто је изложио недела бугарских комита, он додаје:

„И пошто сам по сили околности у својим извештајима изнео тужне ствари, допустите ми да разагнамо ове немиле успомене тиме што ћу вам испричати, како је један српски наредник на довитљив начин хтео да облагороди једно село код Прилена.

Село у коме је његова посада, било је потпуно турско, то ће рећи, да је хaremски живот био чуван с пуном строгошћу. Када је наредник дошао у село, наредио је, да се објави добошом да је свима враћена слобода: и да жене од сада треба да иду без вела. Прође један дан и ни једно лице не развесели селанце, нити се чу и један шум сукње на улици. Турци неповерљиви, још су се јаче позатварали.

Али у торби генијалног гувернера села има повише досетака. Те вечери он нареди, да ће ради светковања доласка трупа, бити игранка на тргу, и да сви грађани, без изузетка, људи, жене и деца треба да дођу, „по наредби владе“.

Импровизован је оркестар, који већ изводи прве акорде. Жене су толико уздисале, молиле, претише да су напослетку, истину још увек забраћене, али расположене, и изашле на трг са својим мужевима. Једна по једна фереца пада, а људи, баш и најмргоднији, расположе се. И, знате ли, шта је сутрадан било? — Једна делегација жена отишла је да тражи од наредника — гувернера, да се игранка продужи...

Од тога дана у селу жене више не крију лице. Ево једног хуманог начина облагорођавања".

\* \* \*

Београдска „Политика“ саопштила је ову лепу сцену, коју је забележио, у пољу код Београдчика, њен изасланик.

„Чују се децији гласови и смех. Неколико малишана и једна девојчица, која је једва проходала, брњају са српским војницима, који седе у хладу једнога дрвета. Децица скчу од једнога до другог.

„— Овако се ја и код куће играм са децом“, рече један између војника сељака, а у очима му се блистало уживање.

„Ја имам унука, додаде један трећепозивац, који је исти овакав буцов као овај мали“.

И дете, један малишан од 5 година, скочи чичи око врата, покушавајући да га обори на земљу.

## СТРАХ И ГЛАД У СОФИЈИ

Ако је, међутим, Бугарска била равнодушна према свирепствима која су починила њене трупе, она је жалила, само мало доцкан, што се показала незахвална према својим савезницима; она је жалила због мегаломаније која ју је гурала на један лудачки напад и завршила се катастрофом. Још 2 јула страх и глад беху узели маха у Софији.

Ради доказа довољно је да наведем само две депеше мага колеге из *Журнала*, Лудовика Нодоа.

Под 7 јулом у подне, Нодо телеграфише из Софије:

„Ми смо потпуно одвојени од осталог света. Сазнао сам да један дугачак телеграм, који сам предао 5 јула, није отправљен. Са иностранством имамо само једну телеграфску жицу и то са великим заобилажењем.“

Пошта је престала откако сам овде. Не знам да ли ће вам стићи ових неколико скраћених реченица. Трагедија јури к нама епским галопом са свију страна хоризонта, турске предстраже стигле су у Једрене. А Једрене је на четрдесет километара од бугарске границе и на сто километара од Пловдива.

На северу Румуни продолжују наступање. Јављају да их је 30.000 у Плевни. Појавили су се

и у Габрову, северно од Шипке. Приближују се Софији без препреке. Хватају телеграфска саопштења, руше мостове и онемогућавају снабдевање. Ускоро нећемо имати хлеба. Ако Европа не интервенише у року од два дана, да заустави проливање крви, дочекаћемо серију од оних несрећа које представљају ужасе у историји“.

После три дана исти тон недаће:

„Стигла нам је страшна вест. Турска војска прешла је бугарску границу и, по вестима које још нису потврђене, загрожава Јамболију и Бургасу. Становништво из јужне Бугарске листом бежи. Паника је неописана. Сви путеви који долазе с југа и истока прекриљени су становницима који беже Софији. Престоница је и сама већ препуна. Долазе без престанка хиљаде рањених и болесних, јер су борбе, страшне и без милости, између Срба и Бугара настављене. Клање је огромно и људске муке достигле су највећу меру.“

Румунске су предстраже застале код Манастира Кримкова, одакле њихове извиднице голим оком могу посматрати Софију.

Ситуација је трагична и премаша најстрашније приче. Немамо никаквих новости из Европе. Поште немамо већ петнаест дана. Не могу вам послати писмо.“

Најзад, ево једног писма, које је па неколико дана пред престанак непријатељства измакло цензури, и у коме се описује стање у бугарској престоници:

„Софија је једна огромна болница и једна велика гомила од преплашених жена, деце и старапца. На двадесет километара од уласка у вароши, румунски опсадни топови и батаљони заузели су положаје. Свако јутро устајемо са страшним питањем: „Хоћемо ли имати парче хлеба?“ Нема

више ни богатих, ни сиромашних; само има застрашених људи, који желе крај њиховоме стравовању. Све су вароши крај Дунава напуштене. Становништво из Лом Паланке, Видина, Никопоља, Свиштова, Сомовита и Рушчук дошло је у Софију, где је сада преко 250.000 душа.

„На све стране гомиле од старапца, жена и деце, застрашених, болесних и гладних. Болнице су препуне рањеника; нема довољно ни лекара ни болничара. По баракама и пољским болницама безброј болесника је без ноге и призор је врло тужан.“

„Јаке коњичке патроле крстаре стално по улицама. На све стране пешаци одржавају ред. Боје се да се становништво не побуни, јер се први симптоми већ појављују. Пред пекарницама су гомиле света. Срећан је онај који може да купи килограм хлеба. О намирницама није ни говорити. Ушао сам у један дућан: нема шипритуса, шећер се продаје по 4 динара килограм, со 2 динара, брашно 1 динар. Бегунци стижу са свију страна, свакога часа, и ваља их хранити. Старци иду пред дворску ограду да моле за милостињу. Војници их одбијају.“

Прошао сам поред куће бившег председника Данева. Чувaju је страже од народног гњева; исто тако и куће осталих министара. Сви су они отишли из Софије.

И док ја завршујем ово писмо, једна огромна гомила упутила се је к двору, да изазове краља и да тражи мира и хлеба.“

## РАЗГОВОР СА СРПСКИМ КРАЉЕМ

**22. јула.** — Излазим из конака, где ме је краљ Србије благоволео примити у аудијенцију, чинећи тиме у моју корист изузетак од правила, којега се придржавао дванаест месеци.

Претходно ми је био стављен један услов: „само не интервју, изјавио ми је љубазни секретар Његовог Величанства. Краљ не може давати никакву политичку декларацију, док се у Букурешту воде преговори о миру“.

Са пуковником Николајевићем, управником двора, уђем у дворац без тешкоће, али на запрепашћење страже, која чува краљеве одаје.

Зар у таквом костиму пред суверена! По повратку са бојнога поља, одело ратнога дојисника није ни мало елегантно. Али он је био у борби и присуствовао српским победама. Њ. В. Краљ Петар, шеф најдемократичније државе у Европи, утиша моју бојазан, због оскудице украса.

— Ја примам пријатеља, пошто је г. Барби Француз, рече Њ. Величанство. Нек дође као пријатељ.

По салонима, са тешком позлатом у које сам ушао, успомене из прошлости су ту крај скорашињих ратних трофеја: граната и шрапнела са Куманова, Прилепа, Битоља и Једрене. Изнад свих ових ратних успомена, на почасном месту, у низу портрета, ево слике Великог Кара-Ђорђа, јуанка

српске слободе, а са стране су портрети Краља и Престолонаследника.

Отворише се једна врата и Краљ у униформи генерала приђе, пруживши ми руку. Понуди ми да седнем на једну фотељу, он узе другу и почесмо разговор.

Рат је оставио упечатак на црте краља Петра. Његове енергичне црте, још су се јаче истакле, умором и тешкоћама за време рата.

Краљ ми најпре, с полетом, рече, колико су пријатељска осећања Француске — његове друге отаџбине — била драга свима Србима. Па додаде:

— У пркос одстојању, које нас раздваја, симпатије ваше земље су биле за Србију велика потпора.

Затим, без етикете, на коју се не обзире предустројљива срдочност Краљева, говорили смо о прошлим ратовима и слави, коју је задобило српско оружје. При сећању на препад, који су извршили јучерањи савезници, на покоље свирепства, краљев се осмејак изгуби, и на лицу и у очима појави се онај исти отисак туте који сам видeo на свима српским лицима, при сећању на ове догађаје. И то због тога, што се овде тврдо веровало у узајамност осећања, која су овде гајена према Бугарима, и што ће Србија и поред нових победа, још већих но што су прошлогодишње, сачувати жаљење за сновима у у које је тврдо веровала.

И неприметно наш разговор скреће ка политици. Али обећао сам да нећу додиривати ова питања. И ево нас где говоримо о српској војsci и српском војнику.

— Српска војска! То је у маломе француска војска! потврди Његово Величанство. Зар ту није управо онај исти дух, иста дисциплина, иста смелост?

И врховни заповедник српске војске, стари Сенсирац, некадањи капетан француске војске Карађорђевић, који је крвљу својом платио Орден Почасне Легије и коју увек носи на грудима, учини предамном, на узбудљив начин, упоређење између данашњих победилаца и војника којима је командовао пре четрдесет и три године. И код једних и код других, исто јунаштво, исто самоодрицање, иста љубав према отаџбини.

Али време измиче. У разговору смо већ читав час. Пред прешним дужностима које га чекају, Његово Величанство опрости се са мном. Али држећи ми руку у његовим рукама и не скривајући узбуђење краљ Петар ми дададе:

— Србија је, чак и после победа, врло мала у поређењу с Француском. Али, верујте ми, а ја знам да говорећи тако погађам и осећање целе Србије, Француска може увек рачунати на њено дубоко пријатељство.

## АРТИЉЕРИЈА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

У првом рату француска артиљерија, из Крезоа, у српској војсци, мерила се је са немачком артиљеријом у турској војсци. И показала се огромна надмоћност прве.

У другом балканском рату, Бугари, Грци и Срби имали су артиљерију истог порекла. Ја свде, разуме се, говорим само о модерним топовима. Речију коју реч и о другим, али овде, за сада, хоћу да говорим искључиво о пољским и брдским брзометним топовима, који су у крајњем реду играли много важнију улогу ишто се могло предвиђати.

Пољски брзометни топови зарађених страна фабриковани су код Шнајдера у Крезоу. Као и француски топови, калибра 75 м.м., бацали су зри од 6 кгр. 500, почетном брзином од 500 метара и били исто тако покретни. Српски и грчки топови, како сам сазнао од официра имали су велику сличност и разликовали су се и извесним детаљима који могу бити од интереса само за стручњаке. Бугарски топ је имао извесне особине због којих се не би могао уврстити у нормалан тип Шнајдерових топова, што се објашњава општим стањем знања по овом

предмету у времену када су су ови топови рађени, и извесним одређеним појмовима код бугарске артиљерије. Под утицајем немачких локтрина, Бугари усвојише челични федер за повраћај топа на своје лежиште, у место комприкованог ваздуха, што је била одлика Шнајдеровог топа, а што је у оно време јако нападано у Немачкој. Она је доцније променила ово глешице, пошто је усвојила и сама овај други систем. Уз то изгледа да Бугарска није имала толико неприлика са овим системом, јер је обраћена пажња при изради, те је федерима дат мањи терет ио што је био случај код немачких топова.

Сем тога, бугарски топ нема, као и већина немачких топова, самосталну нишанску линију.

Ове две техничке особености бугарског топа ипак нису од претекног значаја.<sup>1)</sup> То је показала борба између два савезника.

<sup>1)</sup> *Бугарска артиљерија.*

Модел 1904 (батерија са 4 топа) 81 пољска батерија калибар 75, бр ометни, Шнајдер.

Модел 1909 (батерија са 4 топа) 9 батерија хаубица од 120 м. м., брзометни, Шнајдер. 9 пољских батерија калибар 75, брзометни, Шнајдер.

Модел 1904 (батерија од 6 топова) 9 брдских батерија. калибар 75, Круп.

Модел 1897 (преправљен 1905) 24 хаубице од 150 м. м. с убрзаним пљубом, Шнајдер.

Уз то стари Шнајдерови брдски топови калибра 75 и 120 и Крупови од 150, и пољски од 84 и 75; најзад Крупови топови отети од Турака (150 до 200 комада).

*Српска артиљерија.*

Модел 1907 (батерија од 4 топа) 47 пољских батерија од 75, брзометних, Шнајдер, 9 брдских батерија од 70, брзометних, Шнајдер.

Модел 1909 (батерија од 4 топа) 9 батерија хаубица од 120, брзометних, Шнајдер. 2 батерије хаубица од 150, брзометних, Шнајдер. 40 пољских батерија од 75, брзометних, Шнајдер.

(Од ових 40 батерија, Турци су конфисковали 13 у Солуну, пред почетак балканско-турског рата).

Уз ово стари Добанкови топови с пољским и брдским батеријама од 6 топова, с убрзаним пљубом, Шнајдерове фабрикашије, и најзад Крупови топови, отети од Турака (око 300 комада).

Бугари су изврсно познавали техничку употребу и руковање са својим материјалом, који је био изврсан у многоме погледу и, у главном, добро гађао. Још би можда боље радили да су имали српски топ и изгледа, да су Срби у извесним случајевима боље радили него они, благодарећи савршенству свога топа.

Погрешно би, међутим било мислити, да су српски топови у погледу савршенства имали, ма и издалека, ону надмоћност коју су имали према Турцима. Између савезника било је нианса, али оне нису биле решавајуће природе.

Бугари и Срби имали су брзометне топове од 120 м.м., Шнајдеровог система, скоро идентичног, са ваздушним повратником. Имали су такође и хаубице од 15 с. м. у мањем броју код Срба, свега 8 комада, а у већем код Бугара. Али је српски модел био потпуно нов док је бугарски био од 1897 године, те и ако је био преправљен 1905 није могао да се месри са новим материјалом. Хаубицама се много служило код оба противника, искоришћујући више велика експлозивна зrna него ли ону карактеристичну кривину њиховог лења.

Због њиховог страшног дејства, највише су се бојали хаубичких зrna. Сад се још једном показало да више мањих зrna не дају дејство једног великог. Врло је мало случајева било да су било Срби, било Бугари, ма како да су били јаки морално, издржали под пљуском хаубичких зrna, док су без муке подносили пешачку ватру, и ватру пољских и брдских топова, као и бајонетске нападе.

Ваља рећи да Грци нису имали модерних хаубица.

У погледу брдске артиљерије изгледа, на против, да су они били најбоље снабдевени и да је то било једно преимућство на војишту које је било јако брдовито. Грци су имали брдски топ од 75 м.м.; система Шнајдер—Данглис, који је бацао зрна од 6 кгр. 500 као и пољски топ, са почетном брзином од 350 метара. Ови топови преносили су се дosta лако на коњима и мазгама по терену, куда пољски топови нису могли ићи, те су често и могли, ступити у борбу с њима а лако се и уклонити, када би настала опасност.

Срби и Бугари су такође имали брзометни брдски Шнајдеров топ, нешто лакши, али природно и слабији. Оба су бацала зрна од 5 кгр. 300, са почетном брзином од 300 метара. Српски је топ био модернији: калибар 70 м.м. био је подешен према тежини зрина и снабдевен самосталним нишаном. Није исти случај с бугарским топом, чији је калибар био 75 м.м., јер су Бугари, у тренутку наручбине ових топова, имали Крупове топове овога калибра.

Доцније су и они набавили Шнајдеров модел ради допуне свога материјала, али од 75 м.м., да би имала једиообразну муницију. Међутим показало се да су зрна од 5 кгр. 300 врло лака за калибар од 75 м.м. и да су њихова балистичка својства много боља, кад се избацују из калибра од 70 м.м.

Српска и грчка муниција, била је већином француског порекла. Немачке куће Круп и Ерхарт само су допуниле тај материјал. Ј код Бугара је било много више француске муниције. У главном сва је муниција била добра. Код Грка је било случајева, да су Ерхартова зрина пузала нешто раније но што је требало, а Бугари су

имали и неприлике са Круповим упаљачем, која се, изгледа, доста лако квари.

У овом рату Срби су потрошили много више муниције но у рату с Турцима, јер је било артиљеријских борбама, док тога није било у турском рату. Понеке батерије су испалиле 1800 метака на један топ, за дванаестину дана, што дневно чини скоро по 450 зрина на један топ. Отуда изгледа да генерал Ланглао није претерao кад је рекао да за модерну артиљерију треба имати по 3000 зрина за сваки топ.

Пољски и брдски топови старога модела играли су код зараћених страна скромну улогу. Они су ипак учинили услугу које су могу очекивати од старог оружја; очекивати од њих више било би бесмислено. Ови су топови били Круповог модела (бугарски пољски и брдски топови), било Шнајдеровог (бугарски брдски, калибра 75) било пак Дебапжовог (Србија).

Само су стари опсадни топови, у недостатку модерних, играли важну улогу, при опсади Јањине и Једрене и у Битци код Битоља.

Ваља још приметити да су последњи удар Једрену задале бугарске хаубице последњег модела 15 с. м. а нарочито нови српски топови. У рату између савезника стари, дугачки топови били су и сувише тешки да би се могло рачунати и на њих, с обзиром на изванредне тешкоће терена, где су се у више махова, тек невероватним напорима топови могли изнети на положаје, нарочито хаубице, подносећи с успехом све недаће терена с којима се, при њиховом грађењу, није рачунало.

Ови су топови показали особиту издржљивост и чврстину и добро мишљење, које су о њима имали Бугари, Срби и Грци, овом се при-

ником још више учврстило. У свима разговорима са официрима, који су ми говорили отворено и искрено, ја нисам чуо ни једног гласа који се не би слагао с тим, да је Шнајдеров материјал био особито добар, да је био јако употребљен и да су сви покушаји да се ова фабрика опрни, претрпели пораз.

### УТИСЦИ ЈЕДНОГ ФРАНЦУСКОГ ВОЈНОГ ЛЕКАРА

И ако у току српско-бугарског рата ни једна званична мисија француског Црвеног Крста није послата у Србију, ипак, видели смо једну француску мисију у скопљанској болници.

Груписана по доброј вољи оних који су у њу ушли, она изабра за шефа доктора Леона Ревершона, војног лекара професора, у Вал-де-Грас.

Доктор Ревершон, био је добар да ми да, један извод из својих бележака о утисцима из српско бугарског рата.

\* \* \*

„Ви ми тражите, драги пријатељу, моје утиске из рата. Морам вам одмах казати, пре свега, своје дубоко поштовање према српским војницима и официрима. Заводео сам их читајући Српске Победе; нашао сам тамо храброст, издржљивост и дисциплину коју сте описали, и, у овој истој болници у којој сте походили рањенике за време првог рата, ја сам могао оценити њихов отпор према боловима, снажан темпераменат и дирљиву захвалност за учињене им услуге.

Али оно што никада неће бити довољно речено, и што је мене, као војног лекара, изненадило, то је величина и јачина напора које су

ови људи поднели за време другог рата, и поред нечувених губитака од оружја и болести.

Ево прецизнијих података, помоћу којих се може судити о правој вредности удараца које су наши пријатељи нанели и које су сами примили.

Од 220.000 до 230.000 бораца мале српске армије, било је 7 до 8000 убијених и 30.000 рањених. Грци су имали око 25.000 губитака од 100.000 бораца.

Бриселски професор Лоран, у своме занимљивом извештају о својих једанаест месеци проведених у Бугарској, цени на 16.000 мртвих и 62.000 рањених у бугарској војсци, и то само од оружја у току месеца јуна и јула 1913 године.

*Сто педесет хиљади* људи пало за месец дана, ето то је биланс балканског рата. А може се засигурно узети, да је половина од 80.000, остала на обалама Брегалнице, за првих шест дана, од 17 до 22 јуна!

Ако додате нулу свакој од тих цифара, имаћете вароватан број губитака у првом сукобу између војсака двеју група Великих Сила, кад се буду сукобиле: *милион и по* мртвих и рањених за месец дана!

Отуда се није чудити застоју после страшног проливања крви на Брегалници, још нарочито, ако ту додамо и губитке услед болести.

Било би занимљиво размишљати о утицају колерне епидемије на развитак оба балканска рата.

Епидемија, коју су редифи донели из Адане, задржала је трупе краља Фердинанда, после Лиле Бургаса, у наступању према Цариграду и омогућила Турцима да организују победнички отпор на Чаталџи.

На против, колера заштићује Бугаре у њиховом повлачењу после пораза, који им је нанела српска војска. О узроцима и развоју епидемије

добије се објашњење, кад се иде путем од Штипа до Кочана, поред десне обале Брегалнице.

С једне и друге стране реке још се виде места на којима су били логори. Бугарске трупе које су логоровале на левој обали реке, дошли су са Чаталџе, вукући са собом болест, преко тракијске пустинje. Вода и речице и сви околни извори били су заражени изметом болесника и реконвалесцената, или, пак, услед плитког закопавања лешева.

19 јуна, Срби су, после тродневне борбе, победили, и кад су желни прелазили реку, напише се нечисте воде. После пет дана отпоче зараза. Доктор Стојан Стефановић, причао ми је о њеној изненадној појави, која оставља дубок утисак.

Шеснаesti пук мало оштећен, јер је био у резерви, прешао је реку код Штипа, 19 јуна. Напустио је логор око 5 часова ујутру. 24 јула је почетак напредовања.

У 1 час и 30, у рововима је 200 људи са симптомима јаке дијареје, 31 између њих умире у шанчевима на очиглед другова. Пук успори кретање, морал опаде више него под пљуском граната.

Благодарећи енергичним мерама, које је санинитет предузeo, колера је после петнаест дана изгубила карактер епидемије, али се може узети да је оболелих у то време било око 18000, од којих 3000 потврђених случајева колере, са 3000 смртних случајева.

Ето још једне количине о којој се мора водити рачуна, при оцени правца, операција у другом балканском рату.

Баш у току овога другог рата, српски је војник показао сву своју супериорност над противником. Овај други рат је у исто време пољски, планински и опсадни: то је борба човека с чо-

веком који се један другом вештим начином приближе на 50 метара. То више није битка, већ стотине битака које се воде свакога дана и у којима српски војник стално односи победу, зато што је финији, што је интелигентније дисциплинован и што има више морала.

После примирја видео сам последње Бугаре како одлазе са положаја Голек, који су тако храбро бранили. Тешко је било гледати јадне људе и прибележио сам, са једног натписа на још свежем гробу, ово:

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ  
ЈУНАЦИ ИЗ 21 ПУКА

Најдан Јотов из 4-те чете; Никола Петов, Богдан Богданоф, Франциско Романоф, Јоту Рисклоф, Јотен П. Клинкоф, Константинос Атитоф, из 2-ге чете; Димитри Атаназоф, из села Парај и још шест војника из 13-ог и 26-ог пука.

Нека овај гроб опомиње нашу браћу на братоубилачки рат, за који је крив наш цар Фердинанд!

Погинули од 3 до 5 јула  
Путниче читај и размишљај.

\* \* \*

За лекара је од интереса да се запамте ове ствари из последњег рата:

Прво, врло честе ране које наноси артиљерија, достижу 25 до 30%, уместо 8 до 10% у рускојапанском рату. Исте резултате показала је и бугарска статистика. То долази од рационалне употребе одличног француског материјала којим се добро служило, маневрисало и спађевало.

На фронту од 10 километара, у борбама на Грлену, рачуна се да је на 1 квадратни метар пало

по 1 квадратни метар по 17 шрапнелских куглица. На шрапнеле се човек привикне, али не и на распракавајуће гранате великог калибра. За официрским столом у менажи, сваки је признајавао да је завлачио главу рамена кад чују „квочку“, тако су српски војници звали велике гранате због нарочитог звука који производе кад падају. Ове су гранате јако употребљаване у другом рату; моралио дејство распракавања ових граната је страшно.

Друго, необична брзина оздрављења рана на меканим деловима; 25%, у најмању руку, узимали су пушку после осам или десет дана лечења. Они нису ван трупе и команда на њих рачуна као на резерву. У рату на западу, број битакних изнео читаву једну армију, и то десет дана по свршетку прве велике битке.

За време рата била су два хируршка средишта: у Скопљу, где сам и ја био, изврсно организовано, под шефом потпуковником, доктором Михаиловићем. Уз њега је био асистент доктор Којен. Свака борба налазила је јаког одјека код нас, и наша се болница узастопно празнила и пунила. Ту смо за време рата вршили само операције које нису трпиле одлагања.

У Београду је међутим вршила репараторна хирургија; тамо се због даљине није осећао у толикој мери утицај ратних операција на само функционисање болнице, те су ту, уз потпун арсенал свих потребних ствари и с одличним кадром, вршене најделикатније хируршке операције; гређирање и аутопластија лица, зашивавање жила и судова по Карлсовој методи.

За време свог бављења у Београду, био сам прост посматралац. У Скопљу су нас српске колеге, чију ви љубазност познајете, потпуно увеле у рад.

Нећу да Вам представљам нашу мисију. Ви знате да она није ималаничега званичног. По доласка у Београд, у својству Француза, имали смо чак да будемо послати у Скопље, на предстражу страних мисија.

Кад смо дошли 5 јула, било је релативно мирно. Већина великих болесника, из битке са Брегалнице, отишли су у своје пукове или у болнице у старим границама, али, од 10 до 18, болесници су непрестано долазили на станицу, где смо ишли сваког дана.

Могли смо видети колико је рђаво било, што су рањеници слати сувише рано или сувише доцкан. Свега смо сто километара далеко од бојишта, а рањеницима је требало четири дана док стигну у болницу. Од четири дана два су дана провели возећи се на колима. Овакав пренос по рђавим друмовима је страховит за тешко рањене војнике. Ја се надам, да ће код нас железнице и аутомобили помоћи, да поштедимо наше рањенике од оваквих незгода.

Пренос железницом је релативан одмор. У осталом, Срби су особито умели искористити свој материјал, благодарећи споразуму између жељезница и санитарне службе.

Њихови вагони треће класе са ходницима удешени су, да се, у року од шест часова, претворе у болничке вагоне, додавањем осам направа Деспре—Амелинових. Ови импровизирани возови су праве покретне болнице, са салама за превијање и операције, кујном и апотеком. Овакав распоред омогућава надзор и изношење болесника на узгредним станицама.

Жао ми је, што морам рећи, да смо ми у овом погледу заостали иза Срба, и да су наши рањеници још приморани возити се у фургонима за пртњаг.

У Скопљу је најпре вршено одабирање. Обично смо задржавали тешке болеснике, али је колера беснила у пуном јеку код треће армије, те смо почели задржавати све. Тешки рањеници остајали су у војној болници; лакши болесни распоређивани су по недовршеним павиљонима једне велике турске касарне. Ред доласка је задржан према томе, кад је који дигнут са бојног поља, а болесници су долазили распоређени по серијама. Ово груписање је каткада узбудљиво.

Првог дана серија рањених у руке; има их 90 у истом спроводу и сви су скоро погођени у леву руку. Борба се водила изблизу. Било је рана нанетих из непосредне близине и рана од експлозије.

Другог и трећег дана преовлађују ране у главу.

Седамнаестог јула, жалосна поворка оних што су заборављени на терену: изломљене noge, или карличне кости, сломљена кичма. Они су остали на месту где су нали, јер нису били у стању да дижу главу и да даду о себи гласа.

Ништа жалосније од ових рањеника, осуђених на сигурну смрт после два три месеца.

„За овакве ће хирургија можда спремити штогод идућег рата“, рече доктор Којен. Надајмо се, јер смо сада према оваквим ранама потпуно немоћни.

Многи болесници пате од пролива? Да ли је то обичан антерит или је пак колера; Према томе се и упућују у опште одељење, или у колеричну бараку.

Сећају се дуго наших диагностичких сеанса при снажној светlostи оцетиленских лампи. Сећају се нарочито храбости наших француских болничарки, које су до kraja с иама делиле посао и стрепњу.

Извините, драги пријатељу, што сам спомену ове тужне призоре, то је наличје рата. Они ће вас донекле потсетити и на наше оброке у скопљанској болници, где смо, и поред протеста, тако често зачињавали *чорбу* или младу прасетину причама, које нису отварале апетит.

После тога дошао је повратак, отаџбина, дом и француска кујна. Било је благостање, кад више нисмо морали метати на пламен своју чашу и посуђе, и кад смо могли, без бојазни, пити свеже воде и јести воћа; презирати млечну киселину и шпиритус помешан са јodom.

Па ипак, имам каткада посталгију за Скопљем, данас када је некадања српска престоница узела понова своје старо име, као и за његовом болницом. Тешки тренуци и досаде дневнога живота полако изчезну и, од шест недеља проведених у Србији, остаје ми велика и лепа успомена на један плиодан период интензивног рада, са одличним колегама, од којих сам доста научио и од којих ће ми неколицина остати истински пријатељи.

## Е П И Л О Г

Уговор о миру, потписан 27. јула у 10 и по часова пре подне, у Букурешту, од стране румунских, српских, црногорских, грчких и бугарских делегата, учинио је крај другом балканском рату.

Било је довољно десет дана, да се закључи мир, благодарећи практичном духу делегата и енергији Румуније, која је у улози арбитра показала ретку ширину погледа.

Бугарска је у току неколико месеца познала сав занос триумфа и сву горчину пораза, стид беле заставе и предају.

Србија, Црна Гора, Грчка и Румунија изашле су из овог другог рата као победнице и уврличале се. На место ранијег балканског савеза, данас се налазимо пред друкчијим груписањем држава на полуострву.

На жалост, као и све људске творевине, Букурешки уговор није савршен.

Да ли је равнотежа постигнута, и дали ће мир бити трајан — то је питање будућности.

\* \* \*

Уз Букурешки уговор дошли су споразуми са Турском, који бацише у прашину лондонски мртворођени уговор и од новог стања на Балкану створише само дело заинтересованих страна.

Бугарска, исцрпена и остављена од саучесника у овој лудој авантури, није могла избеги последице својих грешака. По међународном пројекту Турска је практички била истиснута из Европе. Дајући Бугарској границом Енос-Мидија две трећине мусиманске Тракије, Цариград је био изложен свима пожудама, немајући другог заклона сем Чаталџе. По уговору који је закључила с Турском, Бугарска је добила дистрикт Мало Триново на Црномору, Мустафа Пашу и један ходник до Дедеагача. Турска је задржала, бар у главним тачкама, бране које су штитиле Једрене и Кирк Килисе, линију Марице и Ергене.

\* \* \*

Аугура је око колевке Букурешког Мира било у изобиљу. „То је привремено, тврдili су ови рјави пророци; Бугари ће за пет дана повратити и Кавалу од Грка и Битољ од Срба“. Још одмах по закључењу мира говорило се о савезу који Бугарска спрема ради реванша.

Главни задатак Бугарске, рекао је генерал Савов, са војничком отвореношћу, у томе је, да се спреми што пре реванш према Грцима и Србима. У томе послу није од малог значаја благонаклона неутралност или чак и сурадња Турске. Не може се рећи да ће Турци пристати на то до краја. Јучерањи догађаји показали су јој сав обим бугарске халапљивости. Извлачењи из распре својих противника сву корист коју су могли извући, Турци су показали умешности. И судбина која је за њих била раније тако тешка, дуговала им је ову накнаду.

У осталом зар већ није речено, да Бугарска неће мировати пре но што од Турака не поврати Једрене?

Заниста није могућно застати на тим дети-

њастим прогнозама застрашавања. То су само речи, којима су лица, одговорна за бугарске несреће, тешила народ за тешка разочарања, да би отклонили са себе оправдани народни гњев.

У ствари будућност ни издалека није тако мрачна.

Пре свега, осигуран је подужи одмор због исцрпености зараћених страна које су поднеле велике, жртве у крви и направиле знатне дугове. Требаће доста времена да се све то поправи. Још ће више времена требати да се богате области, којим су земље увећане, искористе и како треба обраде. Бугарска је, и поред пораза, увећала своју територију са четвртином ако не чак и трећином. Има се на чему радити на задобијеном земљишту. А рат утишава озлојеђеност.

Бугарска, Србија и Грчка биће скоро подједнако јаке. Зар то није боља подлога за равнотежу, него ли хегемонија за којом су жудили Бугари и њихови неразборити пријатељи.

Има ли боље залоге мира од тешкоћа за нападање?

И, поврх свега, што рече, одмах по потпису Букурешког Уговора, мој уважени колега Сен Брис из *Журнала*, ако ко буде покушао да наруши мир, појавио је се један чувар мира, Румунија, која ће умети уздржати апетите.

У осталом, за Бугарску, као и за њене суседе, будућност може бити само у обновљењу балканског споразума. И ако Бугарска, кад се наје на поразе ослаби, буде и даље несвесна својих политичких интереса, као што је била, кад је напала своје природом одређене савезнике, она ће ини у сусрет новим разочарањима.